

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2790-0738 (Print)
ISSN 2791-0911 (Online)

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ**
ELMİ-METODİK JURNAL

2022, №1 / 271

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

INTERNATIONAL
Scientific Indexing

**ADVANCED
SCIENCE
INDEX**

ИСТИНА
Интеллектуальная Система
Тематического Исследования
Научометрических данных

calameo

ASOS
indeks

SCRIBD

Directory of
Research Journal
Indexing

Academia.edu

issuu

INTERNET
ARCHIVE

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.

ISSN 2790-0738 (Print); ISSN 2791-0911 (Online)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436, Qeydiyyat № B236

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” humanitar elmlər istiqaməti üzrə dilçiliyin və ədəbiyyatşünaslığın bütün sahələrinə aid Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində orijinal, yüksək keyfiyyətli elmi məqalələr dərc edən, dilimizin saflığı və işləkliyini qoruyan, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın (həmçinin xarici ədəbiyyatın) tədrisi metodikasını, onun tədqiqi və təbliği məsələlərini araşdıran resenziyalı, açıq girişli elmi-metodik jurnaldır. İl ərzində dörd dəfə nəşr olunur. Jurnal dilçilik məsələləri, metodika, qrammatika, dialektologiya, mətnşünaslıq, Azərbaycan ədəbiyyatı, türk dili və ədəbiyyatı, xarici ədəbiyyat, uşaq ədəbiyyatı və folklorşünaslıq mövzularını əhatə edən bölmələrindən ibarətdir. “Nəşrlər” bölməsində elmi-pedaqoji sahədə yeni nəşr edilən kitablar tanınılır. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər sırasındadır.

© Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 2022

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

Scientific-methodical journal. Published since 1954.

ISSN 2790-0738 (Print); ISSN 2791-0911 (Online)

Approved by the Charter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB № 022436, Registration № B236

"Teaching of Azerbaijani language and literature" publishing original, high-quality scientific articles in Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages in all fields of linguistics and literary (including foreign literature) criticism in the field of humanities is a peer-reviewed, Open Access scientific-methodical journal that studies the methodology, its research and promotion. Published four times a year. The journal consists of sections covering linguistics, methods, grammar, dialectology, textology, Azerbaijani literature, Turkish language and literature, foreign literature, children's literature and folklore. In the section "Publications" are presented new books published in the scientific and pedagogical field. The journal is among the publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© Teaching of Azerbaijani language and literature, 2022

TƏSİSÇİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAŞ REDAKTOR

Sehran Səfərov

REDAKSIYA ŞURASI

İsa Həbibbəyli, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Elnur Nəsimov, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Rüfət Əzizov, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu
Nadir Məmmədli, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Mahirə Nağıyeva, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Qəzənfər Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Yaqub Babayev, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Mahmud Allahmanlı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Özcan Bayrak, Fırat Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti
İrfan Erdoğan, Atılım Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti
Vaqif Qurbanov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Ənvər Abbasov, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu
Pıralı Əliyev, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

REDAKSIYA HEYƏTİ

Vaqif Alkərəmov, Məsul katib
İsmayıl Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Sədaqət Həsənova, Naxçıvan Dövlət Universiteti
Bilal Həsənlı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Soltan Hüseynoğlu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Sevinc Rəsulova, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi
Fəxrəddin Yusifov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Sevda Abbasova, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Nuray Əliyeva, AMEA Naxçıvan bölməsi

REDAKSIYA

Gülnar Əliyeva, Könül Yadigarova, Zibeydə Səfərli, Nərmin Əliyeva, Nazlı Səmədzadə, Xatirə Məmmədova, Cəvahir Quluzadə, Fəridə Əhmədova.

ÜNVAN

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37
Telefon: (012) 520 18 65
E-mail: tall@edu.gov.az
<http://www.tall.edu.az>

FOUNDER

THE MINISTRY OF EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

EDITOR-IN-CHIEF

Sehran Safarov

EDITORIAL COUNCIL

Isa Habibbayli, Azerbaijan National Academy of Sciences
Elnur Nasibov, Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan
Rufat Azizov, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
Nadir Mammadli, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS
Mahira Nagiyeva, Azerbaijan State Pedagogical University
Gazanfar Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS
Yagub Babayev, Azerbaijan State Pedagogical University
Mahmud Allahmanli, Azerbaijan State Pedagogical University
Ozcan Bayrak, Firat University, Republic of Turkey
Irfan Erdogan, Atilim University, Republic of Turkey
Vagif Gurbanov, Azerbaijan State Pedagogical University
Anvar Abbasov, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
Pirali Aliyev, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Vagif Alkaramov, Executive Secretary
Ismayil Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS
Sadagat Hasanova, Nakhchivan State University
Bilal Hasanli, Azerbaijan State Pedagogical University
Soltan Huseynoghlu, Azerbaijan State Pedagogical University
Sevinj Rasulova, Baku City Education Department
Fakhraddin Yusifov, Azerbaijan State Pedagogical University
Sevda Abbasova, Azerbaijan State Pedagogical University
Nuray Aliyeva, Nakhchivan branch of ANAS

EDITORIAL TEAM

Gulnar Aliyeva, Konul Yadigarova, Zibeyda Safarli, Narmin Aliyeva, Nazli Samedzade, Khatire Mammadova, Javahir Guluzade, Farida Ahmadova.

ADDRESS

AZ 1118, Baku, str. Nasimi 37

Phone: (012) 520 18 65

E-mail: tall@edu.gov.az

<http://www.tall.edu.az>

İÇİNDƏKİLƏR / № 1, 2022

DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

- 10 – 17
Nuray Əliyeva
Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında ana dili məsələləri
- 18 – 26
Vaqif İsrailov
Göytürk toponimləri türkdilli xalqların tarixi yaddaşdır
- 27 – 35
Sərcan Sadiqova
Kəmiyyət kateqoriyasının məntiqi və linqvistik əlaqəsi
- 36 – 46
Təhminə İsmayılova
Müstəqillik illərində nitq mədəniyyəti məsələləri
- 47 – 54
Pərvin Abdullabəyova
Zəlimxan Yaqubun poeziyasında sarı rəngin üslub çalarları

METODİKA

- 55 – 72
Soltan Hüseynoğlu
Ədəbiyyat təlimində integrativ dərs: mahiyyəti və təşkili
- 73 – 81
Vaqif Alkərimov
Ümumtəhsil məktəblərində Cəfər Cabbarlının həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə dair

- 82 – 89
Aynur Şelemanova
Azərbaycan dili fənnində ümumiləşdirici dərslərin yeni sistemi: nəzəriyyə və təcrübi söhbətlər

Q R A M M A T İ K A

- 90 – 95
Ədalət Abbasov
Nizami poeziyasındakı bəzi aforizmlərin sintaktik-semantik xüsusiyyətləri
- 96 – 108
Nabatəli Qulamoğlu
Xüsusiləşmə və əlavələr

L E K S İ K A

- 109 – 118
Şəlalə Qasımova
Müasir Azərbaycan dilində metaforikləşmə yolu ilə söz yaradıcılığı

D İ L Ç İ A L İ M L Ə R İ M İ Z

- 119 – 126
Elşad Abışov, Ruhiyyə Cəfərova
Professor Qəzənfər Kazımovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti

CONTENTS / № 1, 2022

L I N G U I S T I C I S S U E S

- 10 – 17
Nuray Aliyeva
Issues of native language in the works of Jalil Mammadguluzade
- 18 – 26
Vagif Israfilov
Goyturk toponyms are the historical memory of Turkic-speaking peoples
- 27 – 35
Sarjan Sadigova
Logical and linguistic relationship of quantitative category
- 36 – 46
Tahmina Ismayilova
Problems of speech culture in the years of independence
- 47 – 54
Parvin Abdullabayova
Stylistic shades of yellow in the poetry of Zalimkhan Yagub

M E T H O D S

- 55 – 72
Soltan Huseynoglu
Integrative lesson in the study of literature: its essence and organization
- 73 – 81
Vagif Alkaramov
On the study of the life and work of Jafar Jabbarli in secondary schools

- 82 – 89

Aynur Shelemanova

New system of generalization lessons in the Azerbaijani language:
theory and practical conversations

GRAMMAR

- 90 – 95

Adalat Abbasov

Syntactic-semantic features of some aphorisms in Nizami's poetry

- 96 – 108

Nabatali Gulamoghlu

Specializations and additions

LEXICON

- 109 – 118

Shalala Gasimova

Creative words through metaphorication in the modern Azerbaijani
language

OUR LINGUIST SCIENTISTS

- 119 – 126

Elshad Abishov, Ruhiyya Jafarova

Scientific and pedagogical activity of professor Gazanfar Kazimov

DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında ana dili məsələləri

Nuray Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan. E-mail: naliyeva22@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

XÜLASƏ

Məqalədə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında dil məsələlərindən bəhs edilir. Göstərilir ki, o, bütün yaradıcılığı boyu ana dilinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi uğrunda daim mübarizə aparmış, bu sahədə əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Onun redaktoru və naşiri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında ana dili problemi hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. C.Məmmədquluzadə məqalə və bədii əsərlərində milli dili ədəbi dil səviyyəsinə qədər qaldıra bilmiş, sadə dildə yazdığı əsərləri ilə millətini oyatmağa və ana dilinə yad münasibəti kökündən dəyişməyə nail olmuşdur. Sadə xalq kütlələrini, savadsız, dünya hadisələrindən bixəbər insanları qəflət yuxusundan ayılmağa və öz hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləyən böyük ədibin əsərlərinin təsir gücü olduqca qüvvətli olduğundan o, öz qələmindən bu müqəddəs məqsəd üçün bir silah kimi istifadə etməyə müvəffəq ola bilmişdi. Təbii ki, bu işdə Mirzə Cəlilə uğur qazandıran ən əsas amillərdən biri də istifadə etdiyi sadə, aydın ümumxalq dili idi.

AÇAR SÖZLƏR

dil məsələləri, ana dili problemi, ədəbi dil, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, milli dil

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 10.01.2022
qəbul edilib: 17.01.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Issues of native language in the works of Jalil Mammadguluzade

Nuray Aliyeva

PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan Branch of ANAS, Institute of Art, Language and Literature. Azerbaijan. E-mail: naliyeva22@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

ABSTRACT

The article discusses language issues in the works of well-known Azerbaijani intellectual Jalil Mammadguluzade. It is noted that Jalil Mammadguluzade fought for the development and improvement of the native language throughout his career and did great work in this area. The issue of native language has always been in the center of attention in the journal "Molla Nasraddin", editor and publisher by Jalil Mammadguluzade. With his works written in simple language, he managed to awaken the masses and radically change the foreign attitude to our language. The great writer, who called on ordinary people, illiterate people, to wake up and fight for their rights, had a very strong influence on them and he was able to use his pen as a weapon for this sacred purpose. Of course, one of the main factors that made Mirza Jalil successful in this work was the simple, clear common language he used.

KEYWORDS

language issues,
native language
problem, literary
language,
“Molla Nasraddin”
journal, national
language

ARTICLE HISTORY

Received: 10.01.2022

Accepted: 17.01.2022

Giriş / Introduction

Görkəmli mütəfəkkir, Azərbaycanca “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcısı, tənqidi-realist yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə insanların ictimai şüurunun formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmiş, çoxsahəli yaradıcılığı ilə xalqın maariflənməsi və özünüdərkə uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Onun əsərləri XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan həyatının güzgüsü, bütün çatışmazlıqları ilə əksi idi. Cəlil Məmmədquluzadə dərin zəkası, hadisələrin kökünə qədər nüfuz edə bilən iti nəzərləri ilə xalqın dərd-sərini, problemlərini görə bilmiş və bunları öz əsərlərində hərtərəfli şəkildə işıqlandıрмаğa müvəffəq olmuşdur. Məhz xalq həyatının dərinliklərinə nüfuz etməsi səbəbindəndir ki, onun əsərləri günümüzlə yaxından səsleşir və müraciət etdiyi mövzuların bir çoxu bu gün üçün də aktualıq kəsb edir. Yaradıcı insanların hər biri dildən özünəməxsus, şəxsi məqsədlərinə uyğun şəkildə istifadə edirlər. Oxucusunun istək və tələbatını nəzərə alıb onun zövqünü oxşamaq, dünyagörüşünü formalaşdırmaq sənətkar üçün əsas qayəyə çevrilməlidir. Bu baxımdan, bədii ədəbiyyat müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki yazıçı və ya şairlər həm də insanları yazdıqlarına inandırmalı, gənclərə stimül verməli, onların gələcək həyatında nümunə götürə biləcək hərtərəfli qəhrəman obrazları yaratmaqla hiss və həyəcanlarını cilalamalıdırlar. Söz sənətkarları, eyni zamanda, əsər yaratdığı dilin qayğısına qalmalı, onun zərərli, yad təsirlərdən qorunması, zənginləşməsi və inkişafı üçün əllərindən gələni əsirgəməməlidirlər. Çünki dilin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri də məhz bədii ədəbiyyatdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında dil məsələləri

“XX əsrdə dil məsələləri ilə məşğul olanların, demək olar ki, hamısı yazıçılardır. Bu ona görə idi ki, yeni dövrün – XX əsrin sənətkarları yalnız bədii əsər yazmaqla öz vəzifəsini bitmiş hesab etmirdi” [7, s.105]. Bədii ədəbiyyatın əsas vahidi sözdür. Dilin zənginliyi, aydınlığı, sadə və xəlqi olması sənətkar qələminin təsir gücünü müəyyən edir. Bu gücün insanlara təsiri nə qədər çoxdursa, onun dildə gedən proseslərə təsiri də bir o qədər əhəmiyyətli olur. Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan dilinin tarixində özünəməxsus yeri vardır. Dil məsələsi ədibin əsərlərində hər zaman ön mövqedə dayanmış və o, daim bu məsələyə müraciət edərək ana dilinin inkişafı, saflaşması uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Ümumxalq dilinin bütün incəliklərinə bələd olan, onlardan öz əsərlərində böyük ustalıqla istifadə edən sənətkarın dillə bağlı fikirləri, eyni zamanda redaktoru və nəşiri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında da geniş şəkildə öz əksini tapmış,

demək olar ki, jurnalın bütün nömrələrində bu məsələ əsas mövzu başlıqlarından biri olmuşdur.

“XX əsrdə “Molla Nəsrəddin” qədər əhatə dairəsinə və təsir qüvvəsinə malik ikinci bir mətbuat orqanı göstərmək mümkün deyildir... Jurnalın belə əhəmiyyətli, təsirli, xəlqi olmasının, kütləviləşməsinin, oxumaq və yazmağın nə olduğunu bilməyənlər arasına yol tapmasının səbəblərindən biri də onun ifadə tərzini, dili və üslubu ilə bağlı idi. Mirzə Cəlilin özü demişkən: “Molla Nəsrəddin” öz açıq və sadə türk dili ilə vurdu nəinki tək bircə Kürü və Arazı keçdi, bəlkə, Xəzər və Qara deryaları da vurub Türkiyəyə və Türkünə, Gilana keçdi. Və uca-uca Qafqaz dağlarını aşub Kırım və sairə türk ölkələrinə keçdi” [7, s.109].

Cəlil Məmmədquluzadə məqalələrindən başlamış irihəcmli əsərlərinə qədər bütün yaradıcılığı boyu ana dilinin saflığı məsələsinə dönə-dönə toxunmuş, ədəbi dilin ümumxalq dilinə əsaslanmasının vacibliyi onun əsərlərinin əsas qayəsinə çevrilmişdir. “Yazıcının fərdi dili ilə xalq danışığı dilinin nisbəti məsələsi bir çox dilçi mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, dilçi-alim S.Ə.Əbdullayev qeyd edir ki, yazıçı nə qədər istedadlı olsa da, onun yonduğu, cilaladığı və beləliklə də, meydana çıxardığı poetik incilər yenə də xalq dili, xalq təfəkkürü sayəsində mümkün olur” [1, s.131]. Cəlil Məmmədquluzadəyə görə də dil bizim milli kimliyimiz və ən böyük dəyərimizdir. Görkəmli sənətkarın ədəbi irsinin tədqiqatçısı akademik İsa Həbibbəylinin dediyi kimi, vətəndaş ədibin fikrincə, “Vətən, vətən, vətən! Dil, dil, dil! Millət, millət, millət! Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi bəşər üçün özgə nicat yolu yoxdur” [4, s.13]. Məhz bu səbəbdəndir ki, zəmanəsinin açıq fikirli ziyalılarından olan, öz xalqının gələcəyi üçün daim narahatlıq keçirən böyük Mirzə Cəlili ana dilimizin vəziyyəti dərindən düşündürmüş, o dövrün bəzi ziyalıların dilimizə olan laqeyd münasibətini “Qeyrət” adlı məqaləsində belə əks etdirmişdir: “Məlumdur ki, keçən ay Tiflisdə şəhər duması vəkilləri bir səs ilə qərar qoydular ki, hökumətin orta məktəblərində ana dilinin qeyri dərslər dərəcəsinə oxunmağını tələb etsinlər. Həmin məclisdə bu qərara ermənilər və gürcülər də qol qoydular. O ki qaldı müsəlmanlara, müsəlmanlardan duma məclisində tək bir nəfər şəxs varıymış ki, o da durub belə fərmayış edib: “Ağalar, ana dili barəsində biz müsəlmanların qandığımız belədir: ana dilinin tərəqqisi, yəni əgər biz duraq özgə elmləri də və özgə dilləri də oxuyaq və öz ana dilimizi oxuyaq, bu, çətin bir işdir. Əgər biz ana dilimizə də qeyri millətlər kimi əhəmiyyət verək və öz aramızda ana dilimizdə danışaq, onda deməli ki, gərək hər bir cəmiyyətimiz pozula; səbəb budur ki, xah Tiflisdə, xah Bakıda nə qədər ki, milli cəmiyyətlərimiz var, onların heyətlərinin üzvləri rusca danışirlar və çoxusu heç öz ana dilini bilmir” [4, s.11].

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan sənətkarların dilimizin inkişaf edib zənginləşməsində, lüğət tərkibinin imkanlarından istifadə edərək yeni sözlər və onomastik vahidlər yaradılmasında rolu danılmazdır. Hər bir sənətkarın dünyagörüşü, həyata baxışı, dövrünün hadisələrinə münasibəti onun dili vasitəsilə aydınlaşır. Yazıcının, şairin əsərlərində dilin təmizliyi, dolğunluğu onun yaradıcılıq qabiliyyətindən irəli gəlir.

C.Məmmədquluzadə XX əsrin əvvəllərində dilimizin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən ziyalılarımızdan idi. Dil məsələsi onun, demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu gündəmində olan əsas məsələlərdən biri olmuşdur. İstər bədii əsərlərində, istər məqalə, istərsə də felyetonlarında o, mütəmadi olaraq bu mövzuya müraciət edərək öz münasibətini ifadə etmişdir. Hələ “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsində yer alan “Sizi deyib gəlmişəm” adlı məqaləsində “Sözümü tamam etdim, ancaq bircə üzrüm var: məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizinlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir” – deməklə, həmin dövrdə ana dilimizə olan yad münasibəti qabarıq şəkildə ifadə etmişdir [4, s.4]. Mirzə Cəlilin yaşayıb-yaratdığı dövrün dil mənzərəsi, əslində, olduqca acınacaqlı idi. Ədəbi dillə ümumxalq dili arasında yaranan uçurum, müxtəlif ölkələrdə təhsil almış ziyalıların bir qisminin ərəb və fars dillərinə, bir qisminin Osmanlı türkcəsinə, bir qisminin isə rus dilinə meyl etməsi Azərbaycan dilinə zərbə vurur, onun inkişafını ləngidirdi. Cəlil Məmmədquluzadə laqeyd qala bilmədiyi bu vəziyyəti “Anamın kitabı” əsərində Zəhrabəyim ananın fərqli ölkələrdə təhsil almış üç oğlu – Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahidin timsalında ümumiləşdirərək yazırdı:

Rüstəm bəy: “Həzərat, il hesabı barəsində keçən zasedaniyada bir qədər raznoreçiya oldu. Bu da o barədə idi ki, smetanın bir para punktlarında bir qədər təfavüt görsəndi və özgə cür də ola bilməzdi; səbəb bu ki, mədaxil oldu, məxaric oldu onun bəzi yerlərini biz məhz priblizitelno təyin edirik. Məhz bu səbəbdən smetada rədd-bədəl əmələ gəlir ki, onu toçno düz götürmək mümkün deyil”.

Mirzə Məhəmmədəli: “Ölümdən bərk şey xudavəndi-aləmin əmridir ki, lazım olan yerdə ölüm varid olur, lazım olmayanda olmur. Lazım olan yerdə vaqe olur bəlayi-nagəhanlar, misli-vəlvəleyi-səqf-asimanlar, zəlzəleyi-səthi xakidanlar, xüsuf-küsuf...”.

Səməd Vahid: “Bizim müəllimlər bunu indi bu saat məktəblərimizdə balaca cocuqlara öyrədiryorlar. Sən ki bunu qanmıyorsun, sənayei-nəfisədən bibəhrə olmağını müşahidə ediyorsun, zənnindəyim, əfəndim”.

Göründüyü kimi, əsərdə obrazları yaradılmış öz anaları Zəhrabəyimin belə başa düşə bilmədiyi bir dildə danışan oğullar təhsil aldıkları ölkələrin fərqli mədəniyyətlərini əxz edərək onların dillərini mənimsəmiş və öz doğma dillərindən, adət-ənənələrindən uzaqlaşmışlar. Bu vəziyyət isə qəlbi xalqı üçün döyünən, onun gələcəyi üçün narahat olan Mirzə Cəlil kimi ziyalını düşündürməyə bilməzdi. Ədib eyni halı “Bizim “obrazovanni”lar” felyetonunda belə təsvir edir: Mənim bir rəfiqim var, özü də müsəlmandır, amma məni görəndə rus dilindən savayı özgə dildə danışmaz. Məsələn, söhbətimiz bu cür olur: Mən onu görəndə deyirəm: – Hardan gəlirsən? O mənə belə cavab verir: – Ya xodil na poçtu. Deyirəm: – Dünən niyə bizə gəlmədin? Cavab verir: – K nam prişli qosti... Axırı bir gün dostumdan soruşdum: Mən ölüm, mənə sözün doğrusunu de görüm, sən ki otuz səkkiz il müsəlman içində tərbiyə tapıbsan, xəta olmadı ki, bir az rusca oxudun? Nə səbəbə sən mənə heç müsəlmanca danışmaq istəmirsən? Yoldaşım mənə rus dilində belə cavab verdi:

– Sluşay, kak-to stıdno, koqda obrazovannıy çelovek po-tatarski qovorıt!... [4, s.11].

Belə bir şəraitdə Cəlil Məmmədquluzadənin ümumxalq dilini bədii ədəbiyyata və mətbuata gətirməsi, ondan geniş şəkildə istifadəsi dilimizin inkişafında bir dönüş nöqtəsi hesab edilə bilər.

Sözə qənaət, az sözlə böyük məna ifadə etmək Azərbaycanın yaradıcı simalarının həmişə diqqətində olmuş, buna əməl edənlər yüksək qiymətləndirilmiş və söz xiridarı hesab olunmuşlar. Mirzə Cəlil yaradıcılığının da əsas qayəsi məhz bu idi. O, özünün kiçik həcmli məqalə və felyetonlarında, bədii əsərlərində dərin mənalar yaratmağa, sadə insanların düşüncələrində çevriliş etməyə nail olmuş nadir söz sənətkarlarındanır.

“Yazıcının üslubu ümumxalq dilinə mənsub olan vasitələrdən subyektiv zövqünə uyğun olanların xüsusi şəkildə seçilib fərdi xarakterdə işlədilməsi ilə səciyyələnir” [3, s.89]. Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadə ümumxalq dilindən yaradıcı şəkildə faydalanmış, seçdiyi nümunələri, atalar sözləri və məsəlləri elə yerli-yerində işlətməmişdir ki, onlara yenidən həyat vermiş, canlandırmış, xalqa qazandırmışdır. Novator sənətkar öz sadə və aydın dil üslubu ilə daha geniş kütlələrə xitab etmiş, fikirlərini xalqa daha rahat şəkildə çatdırma bilməsi ilə bir çox müasirlərindən fərqlənmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında dil məsələləri

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında dil məsələlərindən danışarkən böyük demokrat ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı fəaliyyətinə xüsusi nəzər salmaq lazım gəlir. Çünki jurnalın ilk nömrəsindən başlayaraq Mirzə Cəlilin dil məsələsi ilə bağlı mövqeyi açıq şəkildə öz əksini tapmışdır. O, jurnalda necə yazmağın tələb olduğunu aydın şəkildə bəyan etmiş və özü də bu işdə ən yaxşı nümunə olmuşdur. “Məcmuəmizdə dil məsələsi” adlı məqaləsində göstərildiyi kimi, “Necə ki oxucularımıza məlumdur, biz “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini açıq ana dilində yazmağa başladıq. Biz bu dilə o səbəbdən “ana dili” adı qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə biz “ana”nı “ana” da yazırıq, amma qeyri yazıçılarımız, xah o vədə və xah indi yazılarında “ana” ləfzi rast gələndə, “ana” sözü əvəzinə “madər” yazırlar və həmçinin “ata” sözü əvəzinə “pədən” yazırlar. Dəxi qeyri türk sözlərini də habelə səbəbsiz yerə fars və ərəb sözüne dəyişirlər... Və bu icad etdikləri qatış-bulaş dilin adını “ədəbi dil” qoyub açıq ana dilini “çoban dili” adlandırırlar... Bizim “Molla Nəsrəddin”in açıq ana dili ilə yazdığımız mətalibi türk xalqları açıqca başa düşdülər; elə asand vəchlə başa düşdülər ki, dəxi bu dildən başqa qeyri bir dil axtarmağa həcət qalmadı... Bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan bir dillə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də, sair türklərə yetirmək idi. Zənn edirəm ki, yetirdik də” [4, s.74-75].

Göründüyü kimi, dili korlayan, süni şəkildə dilə yad sözlər gətirən və beləliklə də özünü alim kimi təqdim edən ziyalılara qarşı mübarizə aparan Mirzə Cəlil jurnalın dil məsələsində öz məqsədinə nail olduğunu qeyd edir. Bu cür ziyalılar daim onun tənqid hədəfinə çevrilir, jurnalın səhifələrində həm özünün, həm də digər müəlliflərin tez-tez bu mövzu ilə bağlı yazıları çap olunurdu. Məsələn, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 27 yanvar 1907-ci il 4-cü sayında “Hərdəmxəyal” imzası ilə çap olunan “Ana dili” adlı felyetonda oxuyuruq: Mən universitet, yəni darülfünundan təzə qurtarıb vətənimizə gələn günü şəhərimizin qazisi Axund Səbzəli gəldi bizim evə mənim görüşümə. Qazi içəri girən kimi mən qabağa yeridim və dedim: – “Salam məleyk”. Cənab qazi mənə cavab verdi: – Ay əssəlamü əleykü, ay xudahafiz, əhvali-şərif, ənasiri-lətif, maşaallah əxəvizadə, neçə müddətdir müntəziri-vücudi-zicudunuz və müştəqi-didarınız idim, inşaallah zati-alinizin məzaci-mübarəkləri salimdir. Mən bir şey başa düşməyib dedim ki, cənab axund, yaxşı panimat eləmirəm ki, nə ərz edirsiniz. Axund soruşdu: – Necə? Mən dedim: – Çto? Söhbətimiz elə bu cür qurtardı. Anam içəri girdi və mənə dedi:

– Balam, mollaynan nə dili danışdırdınız ki, mən heç başa düşmədim?

Dedim: – Ana, mollaynan biz ana dili danışırıdığ. Anam başını saldı aşağı və bir qədər fikrə gedib dedi: – Yazıq ana dili [5, s.339].

Nəticə / Conclusion

Ədəbi dilimizin formalaşmasında Azərbaycanlı yazıçılar böyük rol oynamışlar. Onlar öz bədii əsərləri ilə dil yaradıcılığında, ədəbi-bədii dilimizin inkişaf edib zənginləşməsində, dil üslublarının formalaşmasında bilavasitə iştirak etdikləri kimi, elmi-publisistik əsərlərində, bəzən hətta bədii əsərlərində belə dilə aid qiymətli mülahizələri ilə ədəbi dilimizin inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Bu işdə Cəlil Məmmədquluzadənin adını xüsusi olaraq qeyd etmək lazım gəlir. Ədibin ana dilimizin saflaşması və inkişafı naminə göstərdiyi xidmətləri danılmazdır. Rəhbərliyi altında formalaşan və yetişən böyük “Mollanəsrəddinçilər” ailəsi də uzun əsrlər boyu Azərbaycan dilinin üzərinə çökmüş ətaləti, ərəb-fars dillərinin ağırlığını qaldırmağa və onun öz milli kökləri üzərində yenidən “cücərməsini” nail ola bildilər. Xalq dilinin əsasları üzərində qurulan və inkişaf etdirilən bu yeni dil yazıçılar, şairlər, ziyalılarla xalq arasındakı uçurumu aradan qaldırdı, onların bir-birini daha yaxşı anlamasına və ortaq problemlərin həllinə zəmin yaratdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərov A. (2012). Nəbi Xəzrinin poetik dili. Bakı, Elm və təhsil. 144 s.
2. Cəfərov S. (1982). Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif. 214 s.
3. Əlibəyzadə E. (1982). Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı, Yazıçı. 198 s.
4. Məmmədquluzadə C. (2004). Əsərləri. Dörd cilddə. Bakı, Öndər. I cild, 664 s.; II cild, 584 s.; III cild, 480 s.; IV cild, 472 s.
5. Molla Nəsrəddin. (1996). Tərtib edən T.Həsənzadə. 10 cilddə, I cild. Bakı, Azərneşr. 712 s.
6. Seyidov Y. (1979). Yazıçı və dil. Bakı, Yazıçı. 288 s.
7. Seyidov Y. (2007). Əsərləri. 15 cilddə, IV cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 573 s.

Göytürk toponimləri türkdilli xalqların tarixi yaddaşdır

Vaqif İsrailov

Dosent, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: israfilov.vaqif@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4885-8586>

XÜLASƏ

Məqalədə Göytürk xaqanlığının yaranması və türkdilli xalqların inkişaf tarixi haqqında məlumat verilir. Göytürk toponimlərində yaşayan türk xalqlarının tarixi araşdırılır, həmçinin onların yayılma arealları göstərilir. Günümüz üçün aktual olan bu toponimlər Göytürklərin tarixi haqqında məlumat verir. Məlum olduğu kimi, “türk” sözüə Göytürklər dönəminə aid olan abidələrdə rast gəlinmiş və məhz Göytürk xaqanlığı adında da bu sözdən istifadə edilmişdir. X əsrə aid uyğur yazılarında türk sözü “güc”, “qüvvə” mənasında işlədilmiş, Mahmud Kaşğari isə türk adlarının onlara Tanrı tərəfindən verildiyini qeyd etmiş və bu adların “gənclik,” “qüvvə”, “qüdrət”, “yetkinlik” mənalarında işləndiyini bildirmişdir. Bu bir həqiqətdir ki, Göytürklər əsl tarix yazmışlar. Çağdaş bədii ədəbiyyatlarda da “Bozqurdların ölümü”, “Bozqurdlar dirilir” əsərləri Göytürklərin tarixinə həsr olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR

sonyuku, Abakan,
ötükən, İltəris, kapağan

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 03.01.2022
qəbul edilib: 10.01.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Goyturk toponyms are the historical memory of Turkic-speaking peoples

Vagif Israfilov

Associate Professor, department of Azerbaijani linguistics. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: israfilov.vaqif@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4885-8586>

ABSTRACT

Goyturk toponyms are the historical memory of Turkic-speaking people – the article provides information about the establishment of the Goyturk khanate, the history of development of Turkic-speaking people. The history of the Turkic people living in Goyturk toponyms is studied and their distribution areas are shown. These toponyms, which are relevant today, give information about the history of the Goyturks. As it is known, the word Turk is found in the monuments of the Goyturk period. The Turkish word was developed in the name of Goyturk khanate. In the Uyghur writings of the 10th century, the Turkish word was used to mean "power", "force". In Mahmud Kashgari, it is noted that the Turkic names were given to the Turks by God, and were used in the meanings of "youth", "strength", "power", "maturity". It is also a fact that the Goyturks wrote a real history. In contemporary literature, the works "Death of Bozkurds", "Bozkurds are resurrected" are dedicated to the history of Goyturks.

KEYWORDS

sonyuku, Abacan,
passing, Iltaris,
kapagan

ARTICLE HISTORY

Received: 03.01.2022
Accepted: 10.01.2022

Giriş / Introduction

Tarix həqiqətləri yaşadır, qoruyur və özündə hifz edib gələcək nəsillərə ötürür. Bu baxımdan, tarixi dəyişmək mümkün deyil. Lakin bəzi üzdənirəq xalqların nümayəndələri bütün dövrlərdə öz tarixlərini saxtalaşdırmaq, başqa xalqların adət-ənənələrini özünüküləşdirərək bütün dünyaya tanıtmaq arzusunda olmuşlar. Lakin zaman keçdikcə aydın olmuşdur ki, bu cür saxtakarlıq düzgün atılmış addım deyildir.

Tarixi həqiqətlər uzaq qərinələrdən xəbər verir. Türk xalqlarının tarixi onun abidələrində yaşayır. Araşdırmalara əsasən məlum olmuşdur ki, qədim türk yazılı abidələri eramızın V yüzilliyində yaranmışdır. Bu yazıların dövrümüzə qədər gəlib çatan ən qədim nümunələri VII-VIII yüzilliklərə aiddir. Daşlar üzərində Göytürk əlifbasının hərfləri ilə yazılmış bu kitabələr bütün türkdilli xalqların tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

O da həqiqətdir ki, ilk dəfə olaraq türk millətinin adı Göytürk kitabələrində çəkilmiş və onların tarixi bu daşlar üzərində həkk edilmişdir. Bu daş yazılar türk ədəbiyyatının ulu babası, türk dilinin ilk yazılı qaynağı hesab edilir.

1721-ci ildə Güney Sibirdə Yenisey çayının sahillərində yerləşən Abakan bölgəsinin Krasnoyarsk şəhəri yaxınlığında iki avropalı gəzib dolaşarkən bu yerlərin təbiəti, yerli xalqların dili, adət-ənənəsi onların ciddi marağına səbəb olmuşdur. Bu şəxslərdən biri alman alimi Daniel Misserşmidt, digəri isə İsveçli İohan fon Stralenberq idi. Bir gün yerli kəndlilərdən biri onların yanına gələrək qəribə daş yazısı və heykəllər haqqında söhbət açır. 1722-ci ildə Daniel, Çarkov kəndində yerləşən yazılı daşı görüb heyrətə gəlir və Abakana qayıdanda dostu yüzbaşı İ.Stralenberqlə görüş zamanı bu barədə ona da məlumat verir. Bundan sonra onların hər ikisi həmin yerə gələrək, bu qədim yazılara tamaşa edir, bəzilərinin isə surətini çıxarırlar [Şükürlü Ə.C. Bakı, 1993].

Orxon-Yenisey abidələri adı ilə adlandırılan bu kitabələr Göytürk toponimləri kimi məşhurdur. Bu abidələrin yaranması türklərin tarixi yüksəlişi, onların oyanışı və mədəni inkişafının nəticəsidir.

Türk tayfaları birləşərək VI yüzillikdə Altay, Mərkəzi Asiya və Sibirdə bir dövlət yaradırlar. Türk xaqanlığı adını alan bu dövlət VI-IX yüzilliklərdə mövcud olmuşdur. Dövlətin ali toplantıları qurultay adlanır, dövlət başında isə xaqan dururdu. Qəbilə başçısına bəy, səlahiyyətinə görə ondan sonra gələnlərə tikin və şadi, xalqa isə budun və ya qara budun deyilirdi. Dinləri atəşpərəstlik, şamanilik və s. idi.

Orxon-Yenisey abidələri Tonyukuk, Kül Tigin və Bilgə xaqanın şərəfinə yazılmışdır. Çin qaynaqlarında Tonyukukun 710-716-cı illərdə vəfat etdiyi bildirilir.

O, türk millətinin keçmişi və gələcəyini düşünərək, ürək ağrısı ilə belə yazırdı: “Türk milləti öldü, qutardı, yox oldu. Türk millətinin yerində dörd boy qalmadı. Meşədə, çöldə qalmış olanlar toplanıb 700 oldular. İki bölüyü atlı, bir bölüyü piyadə idi. Yeddi yüz nəfəri idarə edən beş nəfərin böyüyü şadi idi. Yardımçı mən oldum. Bilgə Tonyukuku kağanı edəlim, düşündüm. Tanrı bilik verdiyi üçün onu qağan etdim”. Bu sözlər Tonyukukun şəxsiyyətini aşkara çıxarır. Buradan aydın olur ki, o, bilikli, zirək bir vəzir olmuş, ömrü boyu türk tayfalarının taleyini düşünmüş, onları birliyə çağırılmışdır.

“Kül Tigin”in şərəfinə yazılmış abidə dəyərli sənət əsəridir. O, 732-ci ildə qırx yeddi yaşında döyüşlərin birində öldürülmüşdür. On altı yaşında mübarizə meydanına atılan bu igid sərkərdə çoxsaylı döyüşlərdə iştirak etmiş, düşmənə qarşı amansızlıq göstərmişdir. Kül Tigin böyük nüfuz sahibi olduğundan onun dəfnində Çin, Gidan, Buxara, Soqda, Tibet və s. yerlərdən qonaqlar gəlmişdir. Kitabədə sözlər təbii olaraq ölənin dilindən verilir, onun xidmətləri sadalanır, igidlik və xoş xasiyyətlərindən danışılır. Kül Tigin türk millətinə belə deyirdi: Mən – Tanrı, tək göydə yaranmış bilici türk xanı bu taxtda oturdum, sözlərimi axıra qədər eşidin. İrəlidə Şantun çölünə qədər qoşun çəkdim, dənizə çatmağıma az qaldı. Yağılar şirin sözü, zərif hədiyyələri ilə aldadıb topladılar. Ey türk xalqı, yağılardan şirin sözü, zərif hədiyyəsinə aldanıb çox məhv oldun” [Zeynalov F.R. Bakı, 1980].

İyirmi beş döyüşə çıxaraq üç dəfə vuruşan Kül Tiginin adı igidlik rəmzinə çevrilərək dillərə düşmüşdür. Hələ cavanlığında qardaşı Magilyan xaqanı (Bilgə xaqan) taxta oturdan və on üç il onun baş sərkərdəsi sayılan Kül Tigin qardaşı çox sevirdi: “Humay kimi qadın – anamın şərəfinə kiçik qardaşıma qəhrəman Kül Tigin adı verildi. On altı yaşında ikən kiçik qardaşım kağan əmimin el birliyini belə ələ aldı. Altı Cub saqdilərə tərəf qoşun çəkdik, onları məğlub etdik. Kül Tigin piyada qoşunla hücum keçdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaş olanda Çaça Senün ilə vuruşduq. Döyüşün lap əvvəlində Boz atını minib hücum keçdi. Silahına, paltarına yüzdən artıq ox vurdular. Ordu başçısına bir ox dəymədi”.

Abidələrin üçüncüsü Magilyanın, yəni Bilgə xaqanın şərəfinə ucaldılmışdır. “Bilgə xaqan abidəsi” adı ilə məşhur olan bu kitabələr Yolluq-tikin tərəfindən yazılmışdır. Burada göstərilir ki, Magilyan güclü dövlət yaratmış, hər tərəfə qoşun çəkərək düşmənlərə qalib gəlmiş, həyatın son günlərində isə nəqqaşa bütün bu başına gələnləri daşlara həkk etdirmişdir.

Orxon-Yenisey abidələrinin sayı üç deyil, üçdən daha artıqdır. Dil, üslub və məzmun baxımından kitabələr bir-birini xatırladır. Qədim kitabələr bu baxımdan bədii sənət nümunəsi kimi də səciyyəvidir. Kitabədə bədii düşüncə və ifadələr mətnə

tərəvət gətirərək onun bədii gözəlliyini artırır. Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili deyim və ifadə tərzindən qədim türk abidələri ilə oxşar olması təbii və qanunauyğundur. Bu yaxınlıq və bənzəmə cümlənin quruluşunda, tarixi adlarda, türk həyatını xarakterizə edən anlayış və ifadələrdə özünü göstərməkdədir. Məsələn, “Kül Tigin abidəsi”ndə belə deyilir: “Sağdakı Şadapıt bəylər, soldakı Tar Kanlar, buyurun bəyləri! Oğuz tatarı, 9 Oğuz bəyləri, milləti”.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da isə belə deyilir: “Sağdakı oturan bəylər sol qolda oturan sol bəylər, eşikdəki inaqqlar, dində oturan xas bəylər, qudlu olsun dövlətimiz”.

Qədim türk abidələri türk xalqlarının ortaq ədəbi tarixi abidəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edərək, türk xalqlarının milli oyanış və inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Onlar türk xalqlarının dil və ədəbiyyatının ilkin qaynağı, özülü və türk dünyasının təməl daşına çevrilmişdir.

“Bilgə xaqan” və “Orxon-Yenisey” abidələrində adı çəkilən ən maraqlı toponimlərdən biri Ötükəndir. Şamanizmin izləri bu toponimin də daxilinə hopa bilmişdir. Ötükən şaman Allahlarının yaşadığı yerlər olmuşdur. Mahmud Kaşğari öz əlyazmalarında o zaman tatarların məskunlaşdığı ərazilərin bir hissəsinin Ötükən olduğunu göstərmişdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, monqolların etnogenezində mühüm rol oynamış Ötükən tayfa adı “hökmdar qadın ölkəsi, ərazisi”, “sitayış edilən yer, səcdəgah”, “türklərin müqəddəs dağı” mənalarındadır. Ötükən adı yış, yer sözləri ilə yanaşı işlənmiş, mif anlamı isə “yaradan ata”, “yaradan xan” kimi şərh olunur [L.Potapov, M.Seyidov].

Müasir tuvin dilində bəzi fonetik dəyişikliklə müşahidə olunan “Ütüqen” coğrafi termini “örtülü dağ silsiləsi”, “sıra dağlar” mənasındadır. Bu silsilə dağlar Yuxarı Yenisey ərazisində yerləşən və qədim türklərin müqəddəs sayıb sitayış etdiyi inanc yerlərindən biri olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu ad yalnız monqolların deyil, eləcə də qədim türklərin etnogenezi, dini adət və ənənələrinin monqollarla əlaqəsi barədə əsaslı məlumatlar verə bilər.

“Ötükən” qədim türklərin (Göytürk) ənənəvi inamı “Tenqriçilikdə” Torpaq Anaya verilən adlardan biridir. Monqol dilində Etugen, İtugünya da Odigan kimi şəkillərinə də rast gəlinir. Ötükən-Kültü Tengri-Kültü ilə birlikdə xüsusilə Göytürk İmperiyası dövründə böyük əhəmiyyət qazanmışdır.

Köhnə inanca görə Torpaq Ananın əhvalı ağacların vəziyyəti ilə müəyyən edilmiş. Əgər ağaclar sağlam və güclü yetişib bol meyvə verirlərsə, Torpaq Ananın insanlardan məmnun olduğuna inanırlar. Torpaq Anaya edilən dua, güclü və böyük bir ağaca doğru yönəldilir.

“Ötükən” qədim türk yurdlarından biri olan Köktürklərin (Göytürklər) paytaxt şəhərinin adıdır.

Bilgə xaqan və Orxon-Yenisey abidələrində Ötükən dağı “türk məmləkətinin ürəyi” faktı kimi əks edilmişdir. Ancaq hazırda həmin ərazi Rusiya və Monqolustan arasında yerləşən ərazi hesab edilir.

“Bilgə xaqan abidəsi”nin hündürlüyü 3,8 metrdir. Şərq tərəfində 41, cənub və şimal tərəflərinin hərəsində isə 15 sətirlik mətn əks olunub. Beləcə, türk dilində yazılan ümumi sətirlərin sayı 71-dir. Abidənin qərb tərəfində isə çin dilində bir yazı verilib. Şimal tərəfinin ilk 8 sətirinin məzmunu Kül Tigin abidəsinin cənub tərəfindəki 11 sətir ilə eynidir. Bundan başqa, şərq tərəfindəki ilk 24 sətir ilə, Kül Tigin abidəsinin şərq tərəfindəki 30 sətir eynidir [Zeynalov F.R. Bakı, 1981].

Bilgə xaqan abidəsinə Kül Tigin abidəsindən daha çox ziyan dəymiş, bu səbəbdən də onun bəzi hissələrini tam şəkildə oxumaq mümkün deyil. Burada yazılan mətn Bilgə xaqanın öz dilindən verilir, bəzi hissələrində isə abidəni yazan Yollıq xaqanın dilindən də sözlər qeyd olunub. Abidə Bilgə xaqanın xatirəsi şərafinə oğlu Tengri xaqan tərəfindən 735-ci ildə hazırlanmış, qardaşı oğlu Yollıq xaqan tərəfindən yazılmışdır. Kitabə yuxarı tərəfdə çin, alt tərəfdə isə türk dilində yazılmışdır. Ancaq Çin dilində yazılan kitabə tamamilən silindiyindən, oradakı yazılanları oxumaq mümkün deyil. O, zamanla parçalanmış və ən çox ziyan dəymiş Orxon-Yenisey abidələrindəndir. Ətrafında xeyli türbələr, heykəllər və balballar vardır [Əliyev Y.V. Bakı, 2005].

Abidə 1889-cu ildə N.M.Yadrıntsev tərəfindən kəşf edilmişdir. Bilgə xaqan və Kül Tigin abidəsi birlikdə “Koşo-Saydam” abidələri adlanır. Bu abidə haqqında ilk dəfə 1897-ci ildə V.V.Radlov və P.M.Melioranski tərəfindən “Orxon ekspedisiyası əsərlərinin toplusu, IV” əsərində məlumat verilmişdir. Əsərdə hər iki abidənin V.V.Radlov tərəfindən təsviri, P.M.Melioranski tərəfindən isə mətnlərin rus dilinə tərcüməsi verilmişdir. H.N.Orkun 1936-cı ildə “Bilgə xaqan abidəsi”ni mətn, transkripsiya və türk dilində tərcümə şəklində nəşr etdirmiş, ingilis dilində transkripsiya və tərcümə şəklində isə 1968-ci ildə Tələt Təkin nəşr etdirmişdir. Abidənin həmçinin orijinal mətn, transkripsiya və tam mətninin rus dilinə tərcüməsi S.Y.Malov tərəfindən 1959-cu ildə hazırlanmışdır. Mətn, transkripsiya və türk dilində tərcümə şəklində abidənin nəşri dəfələrlə Məhərrəm Ergin tərəfindən həyata keçirilmişdir. Abidəni Azərbaycan dilində isə ilk dəfə Göytürk əlifbası ilə mətn, transkripsiya və Azərbaycan dilinə tərcümə, habelə giriş və qeydlər şəklində 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov hazırlamışdır. Bundan başqa, onun Bilgə xaqan abidəsi və Bilgə xaqanın şəxsiyyəti haqqında məqalələri də çap edilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə,

“Ongin”, “Kül Tigin” və “Bilgə xaqan abidələri” Aşina soyuna mənsubdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu üç abidənin paleoqrafiyası və dili bir-birinə çox yaxındır.

Qədim türk tayfaları Avropa düzənliklərindən başlayaraq, Sibir çöllərinə qədər geniş bir ərazidə yaşamışlar. Onların tarixi və yaşayış tərzini haqqında məlumatlara yalnız qonşu xalqların, xüsusilə Çin tarixçilərinin əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Alimlər uzun müddət elə düşünürdülər ki, türklər köçəri həyat sürdüklərinə görə onların öz yazısı, əlifbası olmamışdır. 1893-cü ilə kimi qədim türklərin mədəniyyəti haqqında elmə çox az şey məlum idi.

XIII əsrdən başlayaraq Monqolustan və Sibir çöllərinə səyahət edən bir sıra səyyahlar üzərində qəribə yazılar həkk edilmiş daş abidələr haqqında məlumat vermişlər. Lakin Avropa alimləri yalnız XVIII əsrdə, İ.Stralenberqin tapıntılarından sonra bu yazılarla yaxından maraqlanmağa başlamışlar.

Stralenberq İsveç zabiti idi. O, İsveç-Rusiya müharibəsində əsir düşmüş və 13 il Sibirdə sürgündə yaşamışdır. 1730-cu ildə vətəninə geri dönməyi Stralenberq Asiyanın tarixi və coğrafiyası haqqında kitab nəşr etdirərək, Orxon və Yenisey çayları ətrafında tapdığı daş kitabələr haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Lakin bu yazılar hələ də sirr olaraq qalmaqdadır [Xəlilov B.Ə. Bakı, 2013].

Stralenberqin verdiyi məlumatlar əvvəl rus elmi dairələrində maraqla qarşılanır. Rusiyalı türkoloq-alimlər daş üzərindəki yazıları tədqiq etmək üçün Sibire ekspedisiyalar təşkil edirlər. Nəticədə, xeyli daş kitabə, o cümlədən hündürlüyü 3,75 sm olan bir mərmər kurqan tapırlar. Sonradan bu abidə “Kül Tigin” adı ilə məşhurlaşır. Burada naməlum əlifba ilə yanaşı, Çin heroqlifləri ilə yazılmış mətn də var idi. Məhz bu mətnlər daş kitabələrin sirrini açmaqda mühüm rol oynamışdır.

Bir çox alimlər “Orxon-Yenisey abidələri”ni oxumağa cəhd etmiş, lakin bu, ilk dəfə danimarkalı alim Vilhelm Tomsenə nəsib olmuşdur. O, əvvəlcə “Kül Tigin abidəsi”ndən “tenqri”, “türk”, “Kül Tigin” sözlərini Çin heroqlifləri ilə yazılmış mətndəki uyğun sözlərlə qarşılaşdırıb t, nq, r, ü, k, l hərflərini oxumuşdur. Alim 1893-cü il noyabrın 25-də Danimarka Kral Akademiyasının yığıncağında öz kəşfi haqqında məruzə ilə çıxış etmişdir.

Beləliklə, məlum olur ki, bu sirli yazılar müasir türkdilli xalqların əcdadlarına məxsusdur. 1894-cü ildə rus alimi Vasili Radlov “Kül Tigin abidəsi”nin mətnini tam oxuyaraq tərcümə edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, 38 hərfdən ibarət Orxon-Yenisey əlifbası başqa dillərdən alınmamış, xüsusi olaraq türk dili üçün icad edilmişdir. Buradakı hərflər məhz türk dilindəki spesifik səsləri ifadə edir. Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılan

mətnlərdə sözlər bir-birindən iki nöqtə ilə ayrılır. Cümlələr sağdan sola, bəzən isə yuxarıdan aşağıya yazılır.

Qədim Göytürk dövləti, türk tayfaları, türk dili, adət-ənənələri haqqında ən geniş məlumatı üç böyük türk abidəsi – Kül Tigin, Bilgə xaqan və Tonyukukun şərəfinə ucaldılan abidələrdən əldə etmək olur. Bu abidələr VI-VIII əsrlərdə mövcud olmuş böyük Göytürk imperiyasının yadigarlarıdır.

Kül Tigin və Bilgə xaqan doğma qardaş olmuşlar. 731-ci ildə Kül Tigin döyüşlərin birində həlak olur. Kiçik qardaşının ölümündən təsirlənən Bilgə xaqan onun şərəfinə qəbirüstü abidə ucaldır. Abidənin mətni Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır. O, bu mətnə xaqanlığın möhkəmlənməsi yolunda özünün və qardaşının xidmətlərindən, hərbi yürüşlərindən, qələbələrindən fərəhlə danışır, onun vəfatından kədərləndiyini bildirir. Dünya tarixində indiyədək heç bir hökmdar özündən həm yaş, həm də vəzifəsinə görə kiçik olan qardaşı haqqında bu cür səmimi sözlər dilə gətirməmişdir: “Kiçik qardaşım Kül Tigin həlak oldu, çox-çox üzüldüm. Kədərimdən görür gözüm görməz, bilir aqlım bilməz oldu. Özüm düşündüm: zaman da, həyat da Tanrının əlindədir. İnsan oğlu ölümlü doğulmuşdur. Göz yaşımı axıdaraq, qəlbimin sızıltılarını boğaraq düşüncəyə daldım. Bütün millətimin gözü kor olacaq deyə düşündüm” [Xudiyev N.M. Bakı, 2015].

“Kül Tigin abidəsi”ndən sonra Bilgə xaqan özü üçün də abidə qoydurmuş və burada, özünün dediyi kimi, “Türk millətinin, türk dövlətinin ad-sanı yox olmasın”, – deyə görülən işlərdən bəhs etmişdir: “Ey türk, oğuz bəyləri, türk xalqı, eşidin! Üstdən göy çökmədikcə, altdan yer dəlinmədikcə türk ulusunu, türk yurdunu, türk dövlətini, türk törəsini kim dağıda bilər?! Su kimi axıtdığın qanına, dağlar kimi yığdığın sümüyünə (şəhidlərinə) layiq ol! Ey ölümsüz türk milləti, titrə və özünə dön!”.

Orxon çayı sahilində tapılan ən böyük abidələrdən biri də Tonyukuk abidəsidir. Tonyukuk üç türk xaqanının – İltəris, Kapağan və Bilgə xaqanın vəziri, türk xaqanlığının ən bacarıqlı dövlət xadimlərindən biri olmuşdur. Abidədə göstərildiyi kimi o, gəncliyində Çin sarayında təlim-tərbiyə almış, sonrakı illərdə döyüşlərdə və xaqanlığın xarici siyasətində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Orxon-Yenisey abidələri qədim türk qəbilələrinin daşlaşmış tarixi, türk mədəniyyətinin və natiqlik sənətinin gözəl nümunəsidir. Çox vaxt “məzar poeziyası” adlandırılan bu yazılar türkdilli ədəbiyyatın zəmanəmizə gəlib çatan ilk yazılı inciləridir.

Nəticə / Conclusion

Yekun olaraq bildirmək yerinə düşər ki, məqaləni hazırlamazdan əvvəl çoxsaylı tədqiqatçıların araşdırmalarına, türkdilli xalqların qədim yazılı abidələrinə, tarixçilərin əsərlərinə müraciət etmiş və öz qənaətlərimizi oxucularla bölüşmək istəmişik. Bizə belə gəlir ki, e.ə. V əsrdə yaranmış türk xalqlarının yazılı abidələri zamanımıza qədər gəlib çatan ən qədim nümunə sayılır və VII-VIII yüzilliklərə aiddir. Türkdilli xalqların ən qədim tarixini özündə yaşadan daşlar üzərində yazılmış kitabələrdən, o cümlədən ilk dəfə olaraq türk millətinin adı çəkilən Göytürk abidələrindən bəhs edən bu məqalədə türkdilli xalqların tarixi yaddaşı sayılan Göytürk toponimlərinə geniş yer verilir, onların hazırki türklərin tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətindən danışılır. Nəticə olaraq belə hesab edirik ki, məqalədə qələmə alınmış mövzu nə qədər əhatəli əks etdirilsə də, bu istiqamətdə geniş araşdırmalara, yeni tədqiqat işlərinin aparılmasına indi də ehtiyac vardır. Güman edirik ki, yeni araşdırmaların türkdilli xalqların tarixinin daha dərinədən öyrənilməsində böyük faydası ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Şükürlü Ə.C. (1993). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif.
2. Zeynalov F.R. (1980). Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, ADU.
3. Zeynalov F.R. (1981). Türkologiyanın əsasları. Bakı.
4. Əliyev Y.V. (2005). Orxon-Yenisey abidələri və orta Türk ədəbi dili. Bakı.
5. Xəlilov B.Ə. (2013). Türkologiyaya giriş. Bakı.
6. Xudiyev N.M. (2015). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı.
7. [https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99dim_G%C3%B6yt%C3%BCrk_yaz%C4%B1s%C4%B1#G%C3%B6yt%C3%BCrk_Yaz%C4%B1s%C4%B1\(Orxon_Yenisey_Yaz%C4%B1lar%C4%B1\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99dim_G%C3%B6yt%C3%BCrk_yaz%C4%B1s%C4%B1#G%C3%B6yt%C3%BCrk_Yaz%C4%B1s%C4%B1(Orxon_Yenisey_Yaz%C4%B1lar%C4%B1))

Kəmiyyət kateqoriyasının məntiqi və linqvistik əlaqəsi

Sərcan Sadiqova

İngilis dili və metodika kafedrası, baş müəllim. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: sarjansadigova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4808-5982>

XÜLASƏ

Məqalədə kəmiyyət kateqoriyasının məntiqi və linqvistik əlaqəsi araşdırılaraq, ona aid müxtəlif nümunələr verilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, kəmiyyət kateqoriyası idrak prosesinin kəmiyyət anlayışı ilə bağlı konkret bir həlqəsini təşkil edir. Burada kəmiyyətləşmənin məntiq anlayışı olduğu göstərilmiş, bəzi dilçilərin kəmiyyət kateqoriyasını məntiqi kateqoriya adlandırmasına aid nümunələrə diqqət yetirilmişdir. Kəmiyyətləşmə həm məntiqdə, həm də dildə zəruri bir anlayışdır. Bunu anlamaq üçün məqalədə ümumi bir ismin eyni cisimlərin cəmi ilə əlaqəli olduğunu nəzərə almağın vacibliyi vurğulanmış, həmçinin kəmiyyətin, düşündüyümüz cəmin nisbətini ölçmək üçün bir vasitə olduğu fikri bəzi nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Sonda müəllif kəmiyyət kateqoriyasının məntiqi və linqvistik cəhətdən vəhdət təşkil etdiyi qənaətinə gələrək, onların daima bir-biri ilə əlaqəli inkişafını diqqətə çatdırmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

kəmiyyət, kəmiyyət kateqoriyası, kəmiyyətləşmə, məntiq, linqvistik əlaqələr, çoxluq, topluluq, təfəkkür

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 18.01.2022

qəbul edilib: 25.01.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA

MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri doktoru,
professor İsmayıl Kazımov.

Logical and linguistic relationship of quantitative category

Sarjan Sadigova

Department of English Language and Methodology, senior lecturer. Nakhchivan State University. Azerbaijan. E-mail: sarjansadigova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4808-5982>

ABSTRACT

The article investigates the logical and linguistic relationship of the category of quantity and gives examples of it. The author noted that the category of quantity forms a specific key in the cognitive process related to the concept of quantity. Quantification is shown here as a logical concept. It also focuses on the definitions of some linguists regarding the naming of a quantitative category as a logical category. The author emphasizes quantification to be a necessary concept in both logic and language. To understand this, it is important to consider that any common noun is related to the sum of the same objects. It is emphasized that quantity is a means of measuring the ratio of the sum we think, and this idea is substantiated with some examples. Finally, the author observes the category of quantity be logically and linguistically united, and them be constantly developing in interaction with each other.

KEYWORDS

quantity, quantitative category, quantification, logic, linguistic connection, plurality, collectiveness, cognition

ARTICLE HISTORY

Received: 18.01.2022

Accepted: 25.01.2022

Giriş / Introduction

Məntiqi və linqvistik əlaqə beynin məhsulu hesab edilən təfəkkür və dilçiliyə əsaslanaraq, onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri öyrənir.

Məqalədə məntiqi və linqvistik əlaqə kəmiyyət nöqtəyi-nəzərdən, daha dəqiq desək, kəmiyyət kateqoriyasının məntiqi və linqvistik əlaqəsi araşdırılır. Kəmiyyətləşmə dilçilikdə istifadə olunan məntiq anlayışıdır. O, adi mənada hər hansı bir əşyanın miqdarını ifadə edir.

Dilçilikdə bir sıra kateqoriyalar mövcuddur ki, bunlardan biri də kəmiyyət kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya əşyanın miqdarını və onun inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Keçmiş zamanlarda insanlar üçün əşyanın mahiyyətini anlamaq, onun miqdarını, əlamətinin dərəcəsini bilmək vacib məsələ idi. Ona görə də insan əşyanı dərk etmək üçün onun mücərrəd kəmiyyətinə nüfuz etməli olurdu.

Aydın məsələdir ki, bir dilçi üçün dilçiliyin linqvistik kateqoriyalarını düzgün müəyyənləşdirmək, onların kateqorik mənalarını aydınlaşdırmaq və hər bir dil kateqoriyası üçün həqiqi təməl rolunu oynayan məntiqi kateqoriya ilə əlaqəni təhlil etmək yolları ilə tanış olmaq zəruridir.

Kəmiyyətləşmə məntiqi anlayışı əsasında mənaya bənzətməklə təbii dildə kəmiyyət göstərən ifadələrə kəmiyyət göstəriciləri deyilir: çox, bir neçə, bəzi, yüzlərlə, yığın, bir stəkan, kilo və s. “kəmiyyət göstəriciləri” isim ifadəsindəki müəyyən bir boşluğu doldurur, beləliklə, qruplaşmaları həm mənalarına, həm də paylanmalarına görə əsaslandırır.

Hələ qədim dövrlərdə insanlar əşyanın konkret miqdarını hesablamaq üçün hansı ədədi etalon götürmək kimi bilikləri olmadığı vaxtlarda qeyri-dəqiq kəmiyyət haqqında anlayışları olmuşdur. Bu, onu göstərir ki, kəmiyyət anlayışı konkret saylardan daha əvvəl yaranmış və o, hər bir dilin özünəməxsus vasitələrilə ifadə edilmişdir [2, s.372].

“Dəqiq kəmiyyət” anlayışını ifadə etmək üçün təbii dillər bir, on, iyirmi, otuz və s. kəmiyyət göstəricilərindən istifadə edirlər. Rəqəmlərin mənası verilmiş ədədi bir sıra seriyasından təcrid edən tək bir fərqləndirici xüsusiyyət ilə səmərəli şəkildə məhdudlaşdırılan riyazi ədədin konsepsiyasına əsaslanır. Ədədi kəmiyyət “onlarla”, “yüzlərlə”, “milyonlarla” kimi cəm rəqəmlərin istifadəsi ilə də ifadə olunur.

Qədim insanlar əşya çoxluğuna müxtəlif predmetlərin cəmi kimi yanaşmazdan əvvəl bu çoxluğu tam bir toplu kimi dərk etmişlər. Burada əşya qrupunun ayrı-ayrı predmetlərin cəmindən ibarət olması deyil, onun tam bir toplu halında mövcudluğu diqqət mərkəzinə çəkilirdi. Həmin dövrdə topluluq, çox güman ki, əşyaların kəmiyyət

deyil, keyfiyyət göstəricisi kimi dərk edilir və müxtəlif sayda olan əşyalardan ibarət toplular ayrı-ayrı əlamətlər kimi başa düşülürdü. Əşyaların topluluğu hər xalqın dilində fərqli şəkildə öz ifadəsini tapır. Bu cəhət dilin mədəniyyətlə bağlılığından qaynaqlanır. Hər bir xalqın dilində onun obyekt və hadisələrə münasibətinin inikası özünü göstərir. Mədəni kontekst dildə müəyyən kateqoriyanın, o cümlədən kəmiyyət kateqoriyasının ifadə olunmasına da təsir göstərmişdir.

Kəmiyyət ən mücərrəd kateqoriyalardan biridir. O, obyektiv aləmlə birbaşa əlaqədə olmaqla, dünyanın dərk edilməsində həlledici pillələrdən biri sayılır. Başqa sözlə desək, kəmiyyət kateqoriyası idrak prosesinin kəmiyyət anlayışı ilə bağlı olan konkret bir həlqəsini təşkil edir.

Ölçülər aid olduqları isimlərin istinad sahəsini məhdudlaşdırır. Onlar “hansı varlıqlar” haqqında deyil, “nə qədər varlıq” və ya “neçə müəssisə” haqqında məlumat verir, “hamı” ilə “heç” arasında ümumi olaraq bir kəmiyyət göstərirlər.

Kəmiyyət göstəricilərinə linqvistik yanaşmalar bu cür dil varlıqlarını fərqli sahələrə aid hesab edirlər. İngilis dilinin yeni qrammatik qaydalarına nəzər yetirsək görürük ki, artiklların, determinatorların, partitivlərin, isimlərin və ya rəqəmlərin məntiqi-sintaktik sahələri arasında kəmiyyət göstəriciləri mövcuddur.

İnsanlar əşya və hadisələrə onların kəmiyyət xarakteristikası nöqtəyindən yanaşmağa nail olduqları zaman kəmiyyət kateqoriyası meydana gəlmişdir. Dilçilikdə bu kateqoriya öz ifadə vasitəsini məhz qrammatik kəmiyyət kateqoriyasında tapmışdır. Kəmiyyət kateqoriyası dedikdə, əşyaların iki və ya daha çox saydan ibarət olması başa düşülür. Bu hal birbaşa məntiq anlayışı ilə əlaqədardır.

Bununla yanaşı, kəmiyyət kateqoriyası bir çox dilçilər tərəfindən fəlsəfi kateqoriya kimi də dəyərləndirilir. Belə olan halda, obyektiv gerçəkliyin bütün göstəricilərinin kəmiyyət formasında təzahüründən bəhs edilməlidir.

Antik filosof Plotinus qeyd edirdi ki, “düşüncə elementlərinin çoxluğu kəmiyyət və say kateqoriyasını verir” [Plotin, 1994].

Kəmiyyətin linqvistik təsvirinin əsaslandığı əlamət və münasibətlər çoxdur: təklik, cəmlilik, tamlıq, hissəlik, kardinallıq, ordinallıq, topluluq, distributivlik, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, dəqiqlik və təxminilik, diskretlik və kəsilməzlik, ekstensivlik və intensivlik, “çox-az” münasibəti, nizamlılıq və nizamsızlıq.

Keyfiyyət hal, hadisə, hiss, fikir, kəmiyyətə görə qiymətləndirmə obyekt olduğu zaman hesablama və ölçmə işləri aparmaq mümkün deyildir. Çünki belə olan halda dəqiq və təqribi ölçü sistemləri öz tətbiqini tapmır. Maddi predmetlərlə yanaşı, keyfiyyət, hərəkət, hadisə də kəmiyyət yükü daşıya bilər. Deməli, predmetin,

prosesin, əlamətin, keyfiyyətin də kəmiyyəti vardır. Predmetlərin kəmiyyəti onların və ya hissələrinin sayıdır.

Kəmiyyət dedikdə, onun yalnız şəkilçilərlə ifadəsi nəzərdə tutulmur. Kəmiyyət həm leksikologiya, həm morfologiya, həm də sintaksisdə müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Məsələn: zərflərdə, saylarda, əvəzlilərdə, isimlərdə kəmiyyət bildirən sözlərin olması, isimlərdə, feillərdə kəmiyyət bildirən şəkilçilərin olması, uzlaşma əlaqəsi, tabeli mürəkkəb cümlələrdə kəmiyyət budaq cümləsi və s. kəmiyyətin müxtəlif üsul və vasitələrlə ifadəsinin göstəriciləridir.

Kəmiyyətləşmənin həm məntiqdə, həm də dildə zəruri anlayış olduğunu anlamaq üçün düşünə biləcəyimiz bir obyekt adlandırılan hər hansı ümumi ismin eyni cisimlərin cəmi ilə əlaqəli olduğunu nəzərə almalıyıq. Kəmiyyət, düşündüyümüz cəmin nisbətini ölçmək üçün bir vasitədir. Bunu aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirərək daha aydın şəkildə görmək mümkündür. Məsələn: Biz “*quşlar uçur*” dedikdə, quşların məcmusundan danışırıq, “*bir quş uçur*” dedikdə isə, bütün quşların yalnız bir üzvünə istinad edirik. “*Quşlar uçur*” ifadəsində görmə məsafəsində olan quşların bütün üzvlərinə müraciət edirik, “*bəzi quşlar uçmurlar*” deyərkən isə, bütün quşlar arasında uçmayan quşların olduğunu bildiririk.

Bir cisim hər zaman müəyyən keyfiyyət və kəmiyyət vəhdətidir. Bu kateqoriyalar insan şüurundakı gerçəklik müxtəlifliyinin və sensasion idrakının nəticələrini sintez edən komponentləri özündə əks etdirir.

Kəmiyyət kateqoriyası insan təfəkkürünün ən vacib kateqoriyalarından biri kimi çoxsistemli və geniş spektrli təhlil tələb edir. Miqdarı, ədədi münasibətləri, say və kəmiyyət əlaqəsi olan leksik vahidlərin semantikasını kateqoriyası müxtəlif humanitar və təbiət elmləri sahələrinin tədqiqat mövzusuudur. Həmçinin kəmiyyət kateqoriyası bir çox dillərin inkişaf edib zənginləşməsində mühüm yer tutur.

“Kəmiyyət kateqoriyası universal, yəni məntiqi kateqoriya olub, gerçəkliyin dərk edilməsində vacib pillələrdən biridir” [7, s.11].

Keyfiyyət kateqoriyası kimi kəmiyyət kateqoriyası da insan təfəkkürünün ən ümumi və mühüm kateqoriyası olmaqla, həm məntiqi kateqoriya kimi nəzərə çarpır, həm də dil sisteminə güclü şəkildə nüfuz etməsi ilə diqqət cəlb edir [5, s.882].

Rusiyalı dilçi-alim V.Z.Panfilova görə kəmiyyət mücərrəd və ümumiləşmiş təfəkkürə məxsus kateqoriyadır. Əşyaların konkret çoxluğunun ifadə edilməsində bu kateqoriyanın yaranması ilkin mərhələ sayıla bilməz [13, c.168].

Dili riyazi və ya məntiqi baxımdan deyil, linqvistik baxımdan öyrəndiyimiz üçün, təbii dil ifadələrinin məhdud sayda məntiqi anlayışlara endirilməsində maraqlı deyilik, əksinə, müxtəlif dil ifadələrinin mənasında fərqləri daha yaxşı anlamaq üçün

məntiq anlayışlarından istifadə edirik [Haegeman, 1994]. Formal məntiq bu cür işarələrin və mənaların insan zəkasına nüfuz etmiş anlayışlara uyğun olduğunu bildirir.

Bildiyimiz kimi, kəmiyyət kateqoriyası bütün dünya dillərinə aid olub, leksik və qrammatik vasitələrin köməyi ilə fərqli şəkildə ifadə olunur. Lakin bütün dillərdə mövcud olmasına baxmayaraq, bu kateqoriyanın bəzi dillərdə saylarla ifadəsi çox da inkişaf etməyərək birinci onluq səviyyəsində qalmış, say sistemi kifayət qədər inkişaf etmiş dillərdə isə, mükəmməl şəkildə ifadə olunmuşdur.

Azərbaycan və ingilis dillərində kəmiyyət kateqoriyasını yalnız tək və cəmi ifadə edən kateqoriya kimi düşünmək yanlış olar, çünki təklik və cəmlilik bu kateqoriyanın bütöv deyil, sadəcə bir hissəsini təşkil edir və onun əhatə dairəsi daha genişdir. Kəmiyyət kateqoriyası və ya cəm anlayışı bütün dillərə xas olan prosesdir. Belə ki, hər bir dilin özünəməxsus cəm şəkilçiləri vardır. Bəzən toplu isimlərlə cəm şəkilçisi qəbul etmiş sözlər bir-birilə qarışdırılır. Lakin sözün özünün mənaca topluluq bildirməsi ilə onun kəmiyyət göstəricisi qəbul edərək cəmlilik bildirməsi fərqləndirilməlidir. Birincinin əsasında sözün leksik-semantik mənası dayanır, o, formaca təkdə olur və tərkibində heç bir kəmiyyət göstəricisi iştirak etmir. İkincidə isə, qrammatik proses gedir, yəni o, şəkilçi vasitəsilə formalaşır. Bununla belə, kəmiyyət anlayışının hər iki dildə ifadə olunması üçün qrammatik vahidlərin – şəkilçilərin olması bir o qədər də vacib deyil. Əgər dildəki hər hansı leksik vahid şəkilçi qəbul etmədən çoxluq – topluluq ifadə edə bilirsə, o zaman cəm şəkilçisinin işlənməsinə ehtiyac qalmır. Yəni dildəki sözün özü topluluq bildirir və bu topluluq fasiləli (diskret) çoxluqdan fərqli olaraq fasiləsiz (adiskret) olur [1, s.17].

Türk dillərinin daha qədim inkişaf dövrlərində cütlük anlamı müəyyən bir göstərici ilə əlaqədar olmuşdur. Bu, ola bilsin ki, proaltay və yaxud ural-altay dövrlərində mövcud olmuş və dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində çoxluq ifadə edən müxtəlif məfhumlar ümumi kəmiyyət anlamı fonunda dərk edilməyə başladığıca, onların ifadə vasitələri arasındakı sərhəd də tədricən yox olmuşdur [6, s.20].

Analitik dillərdə çoxluq bildirən miqdar saylarından sonra isim gələrsə, ikinci tərəfdə cəmlilik bildirən əlamət işlədilir. Məsələn: Azərbaycan dilində “*üç qələm*” anlayışı ingilis dilində “*three pens*” şəklində ifadə olunur.

Analitik dillərdə birinci komponenti birdən çox sayla ifadə edilən birləşmələrdə ikinci tərəfin qrammatik şəkilçi ilə ifadə edilməsinin səbəbi məntiqlə deyil, qrammatik norma ilə izah oluna bilər. Birinci tərəf leksik semantik çoxluqla, ikinci tərəf qrammatik vasitə ilə uzlaşır. Bu xüsusiyyət dillərin inkişaf yolları və özünəməxsus etnokulturoloji amilləri ilə səciyyələnir.

Dilçi-alim M.Hüseynzadə və daha sonralar Ç.Hüseynzadə birinci tərəfi birdən böyük miqdarı bildirən say olan birləşmədə ikinci tərəfin cəm şəkilçisi qəbul etməməsini məntiqlə bağlamasına iki aspektdən yanaşmışlar. Birincisi, Azərbaycan dilinin daşıyıcısı üçün bu məntiq miqdarın sayda ifadəsini tapmasındırsa, ingilis, rus və digər dillərin daşıyıcısı üçün məntiq bir tərəfdəki cəmin digər tərəfdə də cəm tələb etməsi ola bilər. Deməli, bir dildə kəmiyyətə görə uzlaşmanın mövcudluğu, başqa dildə isə belə uzlaşmanın yoxluğu etnokulturoloji mahiyyət daşıyır. Məsələyə sistemli yanaşma uzlaşmanın olmasını tələb edir. Çünki dil vahidlərini bir-biri ilə əlaqələndirərkən, məntiqi nəticələr çıxarmaq barədə heç kim düşünmür. Azərbaycan dilinin daşıyıcısı üçün “*five books*” məntiqə və ya normaya sığmırsa, ingilis dilinin daşıyıcısı üçün “*beş kitab*” məntiqi pozur [3, s.18].

Müasir dövrdə kəmiyyət kateqoriyasından danışarkən, aşağıdakı şəkilçilər nəzərdə tutulur: $-lar^2$, $-lıq^4$, $-lı^4$, $-q^2$, $-ıq^4$, $-ız^4$.

Ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri olan kəmiyyət kateqoriyası ismə, sifətə, saya, əvəzliyə və feilə aid olur. *İki, dörd, altı* saylarında kəmiyyət anlayışı konkret, *ağaclar, yarpaqlar, otlar, çiçəklər* sözlərində qeyri-müəyyən, *izdiham, heyət, camaat, ordu* sözlərində isə mücərrəddir.

Hər bir dilin lüğət tərkibində müxtəlif nitq hissələrinə aid müəyyən qrup sözlər vardır ki, onlar yalnız toplu halda başa düşülür. Bu cür sözlər cəm şəkilçisi olmadan belə tam leksik vahidlər kimi özləri topluluq, cəmlilik ifadə edir. Topluluq məfhumu haqqında danimarkalı dilçi-alim O.Yespersen belə yazır: “Məntiqi cəhətdən topluluq bir tərəfdən təklik, digər tərəfdən isə cəmlilik kimi başa düşülməlidir. Lakin topluluq təklik kimi başa düşüldükdə belə, onu ayrı-ayrı hissələrin vəhdəti kimi təsəvvür etməmək mümkün deyil” [9, p.62].

Buna görə də topluluğun ayrı-ayrı hissələrdən ibarət çoxluq olduğunu nəzərə alaraq, onu bölünən, yəni diskret kəmiyyətin təzahürlərindən biri kimi müəyyənləşdirmək mümkündür.

Nəzəri-linqvistik təfəkkürü inkişaf etdirərkən, xüsusilə ümuminin təzahürünü görməli, ümuminin xüsusidən irəli gəldiyini başa düşməliyik. Məsələn, $-lar^2$ cəm şəkilçisi kəmiyyət kateqoriyasının xüsusi təzahür formasıdır. “Kəmiyyət kateqoriyası” anlayışı isə *adamlar, qələmlər, adamsınız, tələbəsiniz, adamıq, tələbəyik* tipli sözlərin hamısına aid olan əlamətlərin ümumiləşdirilməsi sayəsində əldə edilmiş təfəkkürün yüksək abstraksiya səviyyəsinin məhsuludur. Həmin kateqoriyanı dərk etmək xüsusi ilə ümumi arasındakı əlaqəni başa düşməyə dəlalət edir [4, s.4].

Linqvistik təfəkkür şüurda dilin ümumi elmi mənzərəsini yaratmağa xidmət edir, onun spesifik cəhətlərini meydana çıxarır və həyatdakı rolunu müəyyənləşdirir. Bu təfəkkürün obyektı dildir və onun özünə aid anlayışları, qanunları, tədqiqat metodları vardır. Deməli, dil təlimində bir tərəfdən ümumi, digər tərəfdən isə spesifik təfəkkürün inkişafına nail olmaq, onların qarşılıqlı əlaqəsinin dialektikasını meydana çıxarmaq lazımdır [4, s.5].

Kəmiyyət kateqoriyası geniş əhatə dairəsinə malikdir və digər qrammatik kateqoriyalardan fərqi ondan ibarətdir ki, o, daha mürəkkəb və çoxcəhətli xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Bununla yanaşı, bu kateqoriya rəngarəng ifadə vasitələrinə, məzmun müxtəlifliyinə, zəngin kəmiyyət məzmunlu vahidlərə malik olması baxımından da digərlərindən fərqlənir. Məhz buna görə də kəmiyyət kateqoriyası ikili xarakter daşımaqla mücərrəd kateqoriyadır və o, özündə həm konkretliyi, həm də mücərrədliyi ifadə edir. Buraya real hesablanan konkret əşyalar və konkretlikdən xaric olan, hesablanması mümkün olmayan kəmiyyətlər daxildir. Bu kateqoriya mənasına görə fərqli sözləri ümumiləşdirmələr nəticəsində birləşdirir.

Kəmiyyət kateqoriyası digər ümumi qrammatik kateqoriyalardan bir də onunla fərqlənir ki, o, xarici aləmdə mövcud olan əşya və hadisələri əks etdirən bir kateqoriya kimi təhlil edilir. Onun belə yayılmasının və geniş əhatə dairəsinə malik olmasının səbəbi mövcud real aləmlə bağlılığından irəli gəlir. Kəmiyyət kateqoriyası qeyri-real təsəvvürün məhsulu deyildir. O, insanın real, həyati təsəvvürlərindən yaranmış və müəyyən inkişaf mərhələsi keçmişdir. Başqa sözlə ifadə etsək, təfəkkür kateqoriyası olan kəmiyyət kateqoriyası məntiqi və linqvistik cəhətdən vəhdət təşkil edərək, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir.

Nəticə / Conclusion

İnsan idrakında canlanan təsəvvürlərin, ətraf mühitlə bağlı fikirlərin və müxtəlif istiqamətli münasibətlərin kəmiyyət göstəricilərini dil vasitəsilə nəzərdən keçirmək mümkündür [12, c.42]. Kəmiyyət kateqoriyası məntiqi, riyazi, psixoloji, fəlsəfi və linqvistik səciyyə daşıyır.

Bu kateqoriya hər hansı obyektin xüsusiyyətlərini və onların inkişaf dərəcəsini ifadə edən fəlsəfi kateqoriyadır. Universal və zəruri hesab edilən həmin kateqoriya reallığın dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Digər məntiqi kateqoriyalar kimi o da, dildə morfemik, qrammatik, leksik, frazeoloji və başqa səviyyələrdə əks olunur və bu səviyyələrin hər biri bir kateqoriya sistemi yaradır [11, p.121].

Kəmiyyət kateqoriyasının tərkiblərinin say və ölçüsünün tanınması təsadüfi deyil, yəni onun komponentlərinin idraki proseslə əlaqələndirilməsi vacib məsələdir. Bu isə, kəmiyyət kateqoriyasının məntiqi kateqoriya olmasının bariz sübutudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Amanəliyeva A. (2020). Azərbaycan və ingilis dillərinin linqvistikasında kəmiyyət məzmunlu vahidlər ümumi qrammatik kateqoriyanın bir növü kimi. “Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı.
2. Babayev A. (2004). Dilçiliyə giriş. Bakı, Nurlan.
3. Bayramova A. (2018). İsmnin qrammatik kateqoriyalar sistemi mədəniyyətlərarası kontekstdə. Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı.
4. Əhmədov B., Kodzayeva N. (1983). “Linqvistik təfəkkür” anlayışı və onun inkişaf etdirilməsi haqqında. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, № 4. Bakı.
5. Həmzəyeva L. (2016). Kəmiyyət və keyfiyyət kateqoriyaları. Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransı. Bakı, Qafqaz Universiteti.
6. Qəribova J. (1994). Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə üsulları. Namizədlik dissertasiyası. Bakı.
7. Qırçaq M.D. (2000). Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, 452 s.
8. Plotin. (1994). Seçilmiş əsərlər.
9. Błokh M. (1983). A course in theoretical English grammar. Moscow.
10. Haegeman L. (1994). Introduction to the Government and Binding Theory, 2nd ed. Blackwell, Oxford.
11. Mason C.P. (1984). English Grammar Including Grammatical Analysis. London, Covent Garden, p.271.
12. Мелерович А.М. (1979). Проблемы семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка. Ярославль, 79 с.
13. Панфилов В.З. (1977). Философские проблемы языкознания. Москва, Наука.

Müstəqillik illərində nitq mədəniyyəti məsələləri

Təhminə İsmayılova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Müasir Azərbaycan dili şöbəsi, aparıcı elmi işçi.
Azərbaycan. E-mail: tahmina-ismayilova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6788-1733>

XÜLASƏ

Məqalədə müstəqillik dönəmində Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin dilimizdən də yan keçmədiyini qeyd olunur. Çünki xalqın yaşadığı bütün tarixi proseslər onun dilində öz təcəssümünü tapır. Dil xəzinədirsə, nitq bu xəzinədən lazım olanları seçib götürmək bacarığıdır. Nitqin düzgünlüyü fikir düzgünlüyü deməkdir. Nitqin gözəlliyinin digər mühüm bir şərti də işlətdiyimiz söz, ifadə və cümlələrin ədəbi dil normalarına uyğun gəlməsi ilə müəyyən edilir. Bu tələblərə riayət etməsək, dildə hərc-mərclik yaranar və subyektivizm hökm sürər. Məqalədə, həmçinin elektron və yazılı mətbuat dilində bəzən üslub normalarının kobud şəkildə pozulduğundan da bəhs edilmiş, yersiz təkrarlara, sözçülüyə yol verildiyi, eyni fikrin müxtəlif formalarda izahının doğru olmadığı və bu neqativ halların qarşısının alınmasının qaçılmaz olduğu qeyd edilmişdir. Mədəni nitq prosesində söz və ifadələrin düzgün tələffüzü ilə yanaşı, onların düzgün seçilib işlədilməsi də vacib şərtidir. Bunun üçün də dilimizin qrammatik qayda-qanunlarını mükəmməl bilməliyik.

AÇAR SÖZLƏR

müstəqillik illəri,
düzgün nitq,
qrammatik qaydalar,
nitq normaları, natiqin
nitqi, elektron və yazılı
mətbuat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 02.02.2022
qəbul edilib: 07.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Problems of speech culture in the years of independence

Tahmina Ismayilova

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, department of Modern Azerbaijani language, leading researcher. Azerbaijan. E-mail: tahmina-ismayilova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6788-1733>

ABSTRACT

The article notes that the socio-political events that took place in Azerbaijan during the period of independence did not go unnoticed. Because all the historical processes experienced by the people are embodied in their language. If language is a treasure, speech is the ability to choose what is needed from this treasure. The correctness of speech means the correctness of thought. Another important condition for the beauty of speech is that the words, expressions and sentences we use comply with the norms of literary language. If we do not follow these requirements, there will be chaos in the language and subjectivism will prevail. The article also mentions that in the language of electronic and written press, sometimes stylistic norms are grossly violated, inappropriate repetition and rhetoric are allowed, the explanation of the same opinion in different forms is incorrect and it is inevitable to prevent these negative situations. Along with the correct pronunciation of words and expressions in the process of cultural speech, it is also important to choose and use them correctly. For this, we must know the grammatical rules of our language perfectly.

KEYWORDS

years of
independence, correct
speech, grammar
rules, speech norms,
speech of the
speaker, electronic
and written press

ARTICLE HISTORY

Received: 02.02.2022

Accepted: 07.02.2022

Giriş / Introduction

Nitq mədəniyyəti – yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış dilin müəyyən qanunauyğunluqları ilə tənzim olunan sabitləşmiş qaydalar sistemidir. Müstəqillik illərində də nitq mədəniyyəti insanın bir varlıq olaraq bütövlüyünü və mənəvi kamilliyini aşkar edib müəyyənləşdirən əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Belə ki, kamil nitqə sahib olan hər hansı bir insan müstəqillik şəraitində yaşayan respublikamızın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında fəallıq göstərərək müəyyən iz buraxmışdır. Bu baxımdan, nitq mədəniyyəti mədəni insan şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafında əsas rol oynayır.

“Azərbaycanda milli azadlıq dalğası siyasi fikrin, siyasi natiqliyin parlaq nümayəndələrini yetişdirmişdir. Onların ən görkəmli nümayəndəsi ictimai-siyasi, dövlət xadimi, bacarıqlı diplomat, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevdir. O, milli mənlik şüurunun yüksəlişinə kömək edən yeni meyillərin və təşəbbüslərin banilərindən biridir... Siyasi nitqlərində fikir plüralizmi, demokratik və azad düşüncə tərzini, güclü sosial ədalət duyğusu və milli özünüdərk hissləri aşılayan Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin parlaq bilicilərindən olmuş, nitqləri, çıxışları yeni siyasi üslubu formalaşdırmışdır” [20, s. 399].

Müstəqillik dövründə nitq mədəniyyəti linqvistik elmin tətbiqi sahələrindən birinə çevrilərək, dilçilik araşdırmaları arasında ən aktual problem kimi daim diqqət cəlb etmişdir. Yalnız yüksək mədəni nitqə sahib olmaqla, müxtəlif elmlərin və peşələrin sirlərinə dərinlən yiyələnməklə qabaqcıl, mütərəqqi fikir və ideyaların düzgün mənimsənilməsinə nail olmaq mümkündür. Gözəl nitqin bir sıra mühüm xüsusiyyətləri vardır ki, onlardan da ən əsası düzgün nitqdır. Düzgün nitqin fonetik, orfoepik, leksik, onomastik, semantik, frazeoloji, söz yaradıcılığı, qrammatik (morfoloji və sintaktik) üslubi normaları zəngin dil və nitq dəlilləri əsasında ətraflı olaraq öz şərhini tapmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, elektron və yazılı mətbuatda dilimizin üslub normaları bu və ya digər formada pozulur. Həmin normalar pozulduğuna görə həm yazılı, həm də şifahi nitqdə lüzumsuz söz və ifadələr, fikir anlaşılmazlıqları, sözçülük, eyni anlayışın müxtəlif formalarda izahı və s. hallarla qarşılaşırıq. Mədəni nitq prosesində rast gəlinən bu cür neqativ hallara qarşı daim mübarizə aparılmalıdır. Bu cür nitq yalnız dildən istifadə edənlərin xüsusi zövqü və arzusundan asılı olmayıb, həm də ümumi dil inkişafının müxtəlif tərəfləri ilə tənzimlənir.

Mədəni nitq məsələlərini nitqin səlis, düzgün qurulması, dil vahidlərindən məqsədəuyğun, dəqiq, ahəngdar, aydın, məzmunlu, qısa şəkildə bəhrələnməsi və digər bu kimi problemlərlə lokallaşdırmaq həqiqətdən uzaq olar.

Professor B.Əhmədov “Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər” kitabında yazır: “Nitq həyat hadisələrini düzgün əks etdirməli, oradakı faktların təhrif olunmasına, rəqəmlərin

şişirdilməsinə (və ya əksinə, aşağı göstərilməsinə) və bu qəbildən olan digər nöqsanlara yol verməməlidir. İrəli sürülən hər bir fikir hökmən sübut olunmalı, dinləyicini inandırmalı və fəaliyyətə təhrik etməlidir” [10, s.30].

Nitqin düzgünlüyü prinsipi söz ehtiyatının zəngin olması, söz seçmək məharəti, dolğun intonasiya və danışanın dil duyumu ilə bağlıdır. Belə ki, mədəni nitq qrammatikanın qanunları baxımından da düzgün qurulmalıdır. Təqdirəlayiq haldır ki, düzgün nitq vərdişlərinə yiyələnmək məqsədilə ali məktəblərin bütün fakültələrində “Nitq mədəniyyəti” fənni tədris edilir. Bəllidir ki, mədəni səviyyə şəxsin nitqinə əsasən müəyyənləşir. Xüsusən də, müstəqillik dövründə buna mühüm mənəvi ehtiyac yaranmışdır.

Ziyalı nitqi digər insan təbəqələrinin nitqinə bir örnək olmalıdır. Düzgün yazmaq, fikri ədəbi dil səviyyəsində şərh etmək ziyalının simasını müəyyən edən amillərdəndir.

Mədəni nitq vərdişləri əsasən, məktəblərdə aşılır. Unutmaq olmaz ki, düzgün nitq insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas rol oynayır. Mədəni nitq üçün lazım olan əsas şərtlərdən biri də dilin qrammatik qaydalarına yiyələnilib, onlardan düzgün istifadə etməkdir. Bəzən şifahi nitqdə sözlərin düzgün seçilib işlədilməsində nöqsanlara yol verilir. Belə hallarla danışiq dilində, eyni zamanda Azərbaycan televiziya kanallarında nümayiş olunan verilişlərdə tez-tez rastlaşırıq. Şifahi nitq zamanı istifadə edilən yersiz ifadələrə diqqət edək: *gic-gic danışma, kül sənin başına* və s. Danışıq dilində istifadə edilən bu cür ifadələrin sayını artırmaq da mümkündür.

Mədəni nitq prosesində söz və terminlərin düzgün tələffüzü də əsas göstəricilərdən sayılır. Nitq prosesi zamanı söz və terminləri səhv tələffüz etmək bir çox səbəblərlə əlaqədardır:

a) Tələffüzdə vurğudan düzgün istifadə olunmur. Bəzi hallarda tələffüz zamanı söz və terminlərdə vurğu yerini dəyişərək, sonrakı hecadan əvvəlki hecanın üzərinə keçirilir. *Modél* əvəzinə *módel*, *foném* əvəzinə *fónem* və s.;

b) Qüsurlu tələffüzlərdən biri də metateza – səslərin sözün tərkibində yerini dəyişməsi zamanı meydana çıxır. Məsələn, *layihə* əvəzinə *lahiyə*, *dramaturgiya* əvəzinə *dramatrugiya* və s.;

c) Qüsurlu nitq şifahi nitq şəraitində uzun və qısa saitlərin tələffüzünə düzgün əməl edilməməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, *məsul* – *mə:sul*, *mədəni* – *mə:dəni*, *təbii* – *tə:bii* və s.;

ç) Qüsurlu nitq yersiz səsdüşümü və səsartımı hadisələri nəticəsində meydana gəlir: *kollektivum* əvəzinə *kollegiyum*, *gigiyena* əvəzinə *gigena* və s.

Beləliklə, gözəl nitq bu cür qüsurlarla korlanır. Ona görə də bu problemləri vaxtında aradan qaldırılmalı, şagird və tələbələrə həmin alınma sözlərlə ilkin tanışlıq zamanı düzgün tələffüz qaydaları öyrədilməli və bu, onlarda vərdişə çevrilməlidir.

Gözəl nitq dialektlərin təsiri ilə də korlanır. Nitq normalarının pozulma səbəblərindən danışarkən, dilin müxtəlif dialektlərə parçalanması və dialekt fərqlərini göstərməmək mümkün deyil. Dildə bir qrup sözlər, şəkilçilər və sintaktik vahidlər mövcuddur ki, onlar dəyişikliyə daha çox meyillidir. Ədat, nida, feili bağlama, feilin zaman, ismin hal kateqoriyaları, xitablar, ara cümlələr, mürəkkəb cümlələr və s. mədəni nitq normalarının pozulmasında əsas rol oynayır.

Mədəni nitqin əlamətləri nitq üçün müəyyənləşdirilmiş əsas keyfiyyətlərlə əlaqədardır. Biz bu əlamətlərdən biri olan nitqin düzgünlüyü tələblərindən bəhs edirik. Burada çox zaman həm şifahi, həm də yazılı nitqdə qrammatik qaydalara əməl etməkdən danışılır. Amma nitqin düzgünlüyü üçün yalnız qrammatik normalara əməl etmək əsas şərt sayılmaz. Bəzən qrammatik qaydaları bilən bəzi mütəxəssislərin həm yazılı, həm də şifahi nitqi qüsurlu olur. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün bu qaydaları bilməkdən əlavə, ədəbi dilin digər normalarına da riayət etmək lazımdır. Bunun üçün cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib sözlər seçilərək səlis tələffüz edilməli və bədii sözün təsir gücünü artıran vasitələrdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunmalıdır. Nitqin dolğunluğu üçün başlıca şərtlərdən biri də istifadə edilən fikrin gerçəkliklə əlaqəli olması və onu aydın inikas etdirməsidir. Gerçəkliklə uyğun olmayan nitq sönük olur, obyektə təsir göstərmir və nəticədə maraqsız görünür. Nitqdə gerçəklikdən uzaqlaşma başlıca olaraq iki səbəblə əlaqədardır:

1) Mühazirəçinin bilərəkdən faktları, hadisələri, onların səbəb və nəticələrini təhrif olunmuş formada izah və təhlil etməsi; Bu səbəblə bağlı aşağıdakı faktları nümunə göstərmək olar: məktəb direktorunun çıxışında mənimsəmənin yüksək faizlə göstərilməsi, layiq olmadan edilən təriflər, qüsurların gizlədilməsi və yaxud onların səbəbinin bu işlə daha az əlaqəsi olan faktorla bağlanması və s. nitqin düzgünlüyünü poza hal kimi özünü göstərir. “Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri” kitabında deyilir: “Bu gün nitq mədəniyyətinin səviyyəsi, hər şeydən əvvəl, ifadə olunan fikrin həqiqiliyi, doğrudurüstlüyündən çox asılıdır. Ədəbi-tənqidi fikrin ifadə tərzini, hər cəhətdən gözəl, nümunəvi olmalıdır. Lakin zahirən sığallı, hamar, axıcı, rəvan, sirayətədirici nitq yalanı həqiqət adına ifadə edərsə, bu cür nitq mədəniyyəti səviyyədən uzaqdır” [6, s.109].

2) Nitqdə gerçəklikdən uzaqlaşmanın digər səbəbi kimi natiqin nitq predmeti barədə səthi məlumatla sahib olması; müasir təlim texnologiyaları, onların məktəblərdə tədrisinin mövcud problemləri (interaktiv, innovativ və s.) barədə aydın təsəvvürü, ətraflı

məlumatı olmayan rəhbər təhsil işçisinin müəllimlər qarşısında çıxışı istənilən nəticəni verə bilmir. Azərbaycanın xarici siyasəti haqqında səthi informasiyası olan mühazirəçi, icmalçı, şərhçi və digərlərinin çıxışı maraqsız olur, dinləyicilər tərəfindən müsbət qarşılanmır.

Mədəni nitqin düzgünlük prinsipinə əsasən cümlənin bitkin şəkildə qurulması əsas şərtlərdən biridir. Bu baxımdan, natiqin nitqi digərlərindən seçilməli və o, dinləyicilərlə kommunikasiyanın bütün formalarında fikrini dolğun, aydın və təsirli cümlələr vasitəsilə ifadə etməyi bacarmalıdır. Nitq prosesi zamanı düzgün cümlə qurmaq məqsədilə düşünmək və nümunəvi cümlələr qurmaq mümkün deyildir. Bu cür nitq bacarığı, xüsusilə də nitq söyləyənlərdə lazımı vərdişə çevrilməli, nəzərdə tutulan fikir özünə uyğun forma ilə təqdim edilməlidir.

Natiqin nitqi, hər şeydən öncə bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngin olmalıdır. Burada frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, məsəllərdən və sinonimlərdən nitqin ekspressivliyini artırmaq üçün bol-bol istifadə edilməli, ən incə mətləblər bu vasitələrlə ifadə olunmalıdır. Mədəni nitq yalnız bu zaman bədii və təsirli ola bilər. Bu mənada, ümummilli lider Heydər Əliyevin nitqləri sinonim və frazeoloji birləşmələrlə zəngindir. Bu sinonimlər həm də müstəqilliyimizin əbədi olmağı ilə bağlı fikirlərdir: *“Bilirsiniz ki, biz öz müstəqilliyimizi təsdiq etmək, onu toxunulmaz etmək, əbədiləşdirmək, enməz etmək üçün Dünya Birliyində Azərbaycanın bu gün nə olduğunu və gələcəkdə nə cür ölkə olacağını sübut etməliyik”*, gah ədalətli seçkilərlə bağlı fikirlərdə: *“Ümidvaram ki, bu seçkilərin tam demokratik, azad, sərbəst, ədalətli keçirilməsinə nail olacağıq”*, gah da erməni xislətini bütün dünyaya bəyan etmək üçün işlədilir: *“Həmin təbliğat bu ölkələrdə əksər insanların beynini doldurmuşdur ki, ermənilər yazıq, məzlum millətdir, guya vaxtilə türklər erməniləri qırıblar, soyqırımı olubdur, guya indi onları azərbaycanlılar qırır, ermənilərə yardım etmək lazımdır və s.”*

Heydər Əliyevin nitqlərində frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus yeri vardır: *“Heç kəs azərbaycanlıların qaşına-gözünə aşıq olub Azərbaycana gəlmir”*, *“Biz özümüzü bir ölkənin quyruğuna bağlaya bilmərik. Biz heç kəsin quyruğuna bağlanan xalq deyilik. Biz böyük xalqıq, öz adımız, öz dilimiz, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, musiqimiz və öz ölkəmiz var”* [23, s.413].

Bəzən mədəni nitqin gözəlliyinə xələl gətirən, onu korlayan söz və ifadələrdən də istifadə edilir. Belə söz və ifadələrə *“zad”*, *“şey”*, *“uje”*, *“mejdu proçim”* və s. nümunələr misal göstərmək olar. *“Deməli”*, *“hardasa”* sözləri də nitqi eybəcərləşdirir. Belə nitq çox zaman, haqlı olaraq rişxəndlə qarşılanır.

Natiq nitqinin digər məziyyətləri ilə yanaşı, məntiqi, qrammatik cəhətdən düzgün cümlə qurmaq bacarığı ilə də dinləyicilərə örnək olmalıdır. Onun nitqində uzun, dolaşlıq, təmtəraqlı cümlələrə yol verilməməli, fikir aydın və sadə şəkildə ifadə edilməlidir.

Səlis nitqin arqumentlərindən biri də onun zənginliyidir. Fikir zənginliyi, məna genişliyi mədəni nitqin əsasında dayanmalıdır. Nitqin zənginliyi fikrin aydınlığı deməkdir. O, həmçinin dil elementlərinin rəngarəngliyi və çoxluğu ilə əlaqədar meydana çıxır. Gözəl nitq üçün əsas ölçü meyarı natiqin (şifahi və yazılı) zəngin söz ehtiyatına sahib olmasıdır. O, hər hansı bir məsələni aşkar edərkən, ən lazımlı leksik vahidlərdən, onların sinonimik, antonimik mənalarından, sabit söz birləşmələrindən (idiomlardan, ibarələrdən və s.), məcazın növlərindən geniş istifadə etməklə dolğun nitqə sahib ola bilər. Rabitəli nitq prosesində nə qədər müxtəlif, təkrarlanmayan söz, ifadə və cümlələrdən istifadə edilərsə, həmin nitq bir o qədər zəngin olar, maraqla dinlənir və dinləyicilərə müsbət təsir göstərir. Lüğət ehtiyatı zəngin olan, istifadə etdiyi söz və ifadənin mənasını asan başa düşən natiq daim öz fikirlərini çətinlik çəkmədən, müstəqil formada ifadə etmək bacarığına sahib olur. Nitqin zənginliyi insanın məşğul olduğu işin xarakterindən, ətraf mühətdən, natiqin mütləq mədəniyyəti və dünyaya baxışından asılıdır. Bilik dairəsi və mütləqəsi geniş olan insanların lüğət ehtiyatı da zəngin olur.

Mədəni nitq sahibi hər zaman özünün söz ehtiyatının artırılması qayğısına qalmalıdır. Bunun üçün ən optimal yol kütləvi informasiya vasitələrində olan çıxışları, məlumatları dinləmək və mütləqəni genişləndirməkdir. Natiqlərin nitqini dinləmək, müntəzəm olaraq onların ifadə tərzinə diqqət yetirmək, mədəni nitqin sirlərini mənimsəmək yolu ilə də söz ehtiyatını zənginləşdirmək mümkündür.

Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinin başlıca üsullarından biri də mütləq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Hər cür üsluba məxsus əsərlərin daimi mütləqəsi insanın lüğət ehtiyatının artırılmasına səbəb olur. Nitq söyləyən öz nitqində mənası, tələffüzü anlaşılmayan söz və ifadələr işlətməməlidir. Əgər bu cür söz və terminlərdən istifadə etməyə ehtiyac yaranarsa, o zaman onların semantikasi və ətraflı şərhilə bağlı mənbələrə (soru kitabları, izahlı lüğətlər, ensiklopediyalar, internet resursları və s.) nəzər salmaq, mühazirə mətnlərində müəyyən qeydlər aparmaq məsləhətdir ki, natiq yeri gəldikcə həmin terminin mənasını, hətta mənşəyini belə dinləyicilərə (xüsusən də tələbələrə, magistrələrə və b.) izah edə bilsin.

Nitqin dolğunluğu çıxış edənin söz ehtiyatının zənginliyindən çox asılıdır. Əgər natiqin söz ehtiyatı zəngindir, söz yox ki, bu zaman nitq daha cəlbedici olar. Bu cür nitqə

nümunə olaraq, mühazirə oxuyan ali məktəb müəllimlərini, professorları misal göstərə bilərik. Belə nitqi tələbələr, magistrlər həvəslə dinləyir və ondan daha çox bəhrələnirlər.

Ümumiyyətlə, bütün insanlar gözəl nitqə sahib olmaq üçün öz lüğət ehtiyatlarını artırmağa diqqət yetirməli, mütaliəni genişləndirməli, daha çox bədii ədəbiyyat oxumalı və yeni sözlərin mənalarını öyrənməlidirlər. Beləliklə, deyilənlərdən aydın olur ki, mədəni nitqin inkişafında mütaliənin rolu böyükdür: “Mütaliə ən böyük alimdir” [A.S.Puşkin]. Bu deyim də mədəni nitqin inkişafında mütaliənin rolunu bariz şəkildə əks etdirir. Bilik sərvətlərinin mənbəyi mütaliə qaynağı olan kitablardır. Başqa sözlə desək, insanların əldə etdiyi bilik sərvətləri kitablardadır. Kitab bəşəriyyəti mənən zənginləşdirir, insanın təfəkkür tərzini inkişaf etdirir, nitq qabiliyyətini artırır. Mütaliə mənbəyi olan kitablar məzmununa görə bədii, elmi, siyasi və s. formalarda olur. Kitablarda mənəvi sərvət kimi insanın nitqinə qida verir. Ona görə də “elə adamlar axtarın ki, onlarla söhbət yaxşı kitaba bərabər olsun, elə kitablarda axtarın ki, mütaliəsi filosoflarla söhbətə dəysin” [Bəhmənyar Əbül Həsən Mərzban].

Görkəmli Azərbaycan yazıçı və şairləri M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və başqaları mütaliəni “nitqin açarı” adlandırmışlar. Kitabın və ya hər hansı bir əsərin məzmununu istənilən səviyyədə başa düşüldükdə, onun mütaliəsi nitqin inkişafı üçün daha səmərəli olur.

Nitqin zənginliyi üçün radio və televiziya verilişlərini dinləmək əsas şərtlərdəndir. Veriliş aparıcılarının nitqlərini müntəzəm dinləməklə də lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək mümkündür.

Nitqin gözəlliyini və emosionallığını şərtləndirən amillərdən biri də intonasiyadır. İntonasiya dedikdə, şifahi nitqin əsas ifadə vasitələri nəzərdə tutulur ki, bu vasitələr danışanın nitq predmetinə və öz müsahibinə münasibətini bildirməyə imkan yaradır. Bundan əlavə, intonasiya söz və ifadəyə müxtəlif mənə çalarları qatıb onun məzmununu genişləndirir, dolğunlaşdırır. Söylənilən fikirlər, insanın keçirdiyi emosional hallar, uyğun səs ahəngi, avazla oxunuş, canlı nitq müxtəlif intonasiya gücünə malik olur ki, bu səbəblə də natiq intonasiyanın tərkib hissələrindən (məntiqi vurğu, fasilə, ton, tembr, temp və s.) düzgün istifadə etməli olur.

Nitq prosesi zamanı sintaktik quruluşda xitablardan, ara söz və ara cümlələrdən yerli-yerində istifadə edilməli, cümlələrdə vacib intonasiya elementləri gözlənilməlidir.

Azərbaycan dilinin qrammatik və üslubi imkanları olduqca zəngindir. Bu imkanlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək mədəni nitqi gözəlləşdirən faktorlardandır.

Məntiqi vurğu nitq mədəniyyətini yaradan komponentlərdən biri hesab edilir. Nitq sahibi bir qayda olaraq çalışır ki, nitq prosesi zamanı dinləyicinin diqqətini onun məhz toxunmaq istədiyi fikrə cəmləşdirsin. Belə olduğu halda, natiqin nitqi effektiv hesab olunur və nitqin təsir dairəsi genişlənir. Məntiqi vurğunun yeri nitq prosesinin əsas faktoru olan cümlədə qeyri-sabitdir. Yəni o, istənilən cümlə üzvünün üzərinə düşə bilər.

Bir şərtlə ki, həmin üzv müəllif fikrinin əsas ağırlıq mərkəzinə istiqamətlənmiş olsun. Tədqiqatlar göstərir ki, nitq şəraitində məntiqi vurğu, əsas etibarilə, cümlə üzvü tamamlığın üzərinə düşə bilər. Beləliklə, məntiqi vurğunun yerli-yerində işlədilməsi natiq, diktör, mühazirəçi və təbliğatçılardan xüsusi ustalığ tələb edir.

Nəticə / Conclusion

Deyilənləri yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlirik ki, müstəqillik dönəmində yüksək inkişaf səviyyəsinə çatan cəmiyyət üzvləri tələbat və güzəranlarına yeni münasibət göstərdikləri kimi, onlara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət göstərən dilə də yeni nəzərlə baxmalıdırlar. Xalqın mədəni səviyyəsinin göstəricisi olan dili və nitqi zəngin olmalı, ümumxalq dilin tələblərinə yad olan söz və ifadələrdən təmizlənməli, Azərbaycan ədəbi dilinin bütün normalarının tələblərinə cavab verməlidir. Təbii ki, bu məsələnin düzgün həlli də birbaşa biz mütəxəssislərdən asılıdır. Arzu edirik ki, orfoqrafiya qaydaları hər kəs tərəfindən qəbul edildiyi kimi, Azərbaycan dilində doğru-düzgün danışmaq, yazmaq, fikir aydınlığı, səlislik, ardıcılıq yüksək mədəni və elmi nitqin əsas tələbləri olaraq, cəmiyyətin hər bir fərdi tərəfindən gözlənilsin.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev N. (2016). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil. 277 s.
2. Abdullayev A. (1968). Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 149 s.
3. Abdullayev N., Məmmədov Z. (2008). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil. 277 s.
4. Axundov A. (1985). Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı. 223 s.
5. Axundov A., Məmmədov M., Mahmudov M. (1998). Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, Elm. 168 s.
6. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. (1988). Bakı, Maarif. 132 s.
7. Babayev A. (2015). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Gənclik. 572 s.
8. Cahangirov F. (2014). Dil və mədəniyyət. Bakı, Elm və təhsil. 298 s.
9. Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. (2018). Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı, Şərq-Qərb. 304 s.
10. Əhmədov B. (1988). Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər haqqında. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, API-nin nəşri, s.29-30.
11. Əliyev K. (1994). Natiqlik sənəti. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 172 s.
12. Həsənov H. (1999). Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı. 398 s.
13. Xəlilzadə F. (2003). Dilimizə yad ifadələr yaraşmır. Bakı, "Azərbaycan" qəzeti, 2 fevral.
14. Xudiyev N. (2004). Heydər Əliyevin dil siyasətinin uğurları. Bakı, "Dirçəliş", № 74.
15. Xudiyev N. (1996). Heydər Əliyev və Azərbaycan dili məsələləri. "Azərbaycan" qəzeti, 22-24, 28 avqust.
16. Xudiyev N. (1996). Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti. "Azərbaycan" qəzeti, 8-17-30 oktyabr.
17. İbrahimov M. (1979). Gəlin gözəl danışaq. Nitq mədəniyyəti, III buraxılış. Bakı, s.36-37.

18. İbrahimov M. (1989). Dilin müqavimət qüvvəsi və gözəlliyi. “Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri”. Bakı, APİ-nin nəşri, s.54-57.
19. İsmayılova M. (2016). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, ADPU. 107 s.
20. Məmmədli N. (2020). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil. 527 s.
21. Məmmədov M. (2004). Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, Nurlan. 225 s.
22. Yusifov M. (1997). Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Bakı, Gənclik. 144 s.
23. Zamanov N. (2013). Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil. 480 s.
24. Бахтин М. (1979). Эстетика словесного творчества. М.: Художественная литература. 423 с.
25. Кохтев Н. (1992). Основы ораторской речи. М., Московский университет. 238 с.
26. Кохтев Н. (1990). Риторика. М., Московский университет. 207 с.

Zəlimxan Yaqubun poeziyasında sarı rəngin üslub çalarları

Pərvin Abdullabəyova

Humanitar fənlər kafedrası, müəllim. Azərbaycan Texniki Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: pervin.abdullabeyova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0726-6288>

XÜLASƏ

Qədim dövrlərdən indiyə kimi insanlar hər zaman təbiətlə sıx şəkildə bağlı olmuş, onun rənglərindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmişlər. Ədəbi dildə də rənglər daha çox üslub cəhətdən işlədilir, onların semantikasını açan məqamlara diqqət edilir və bu prosesdə rənglərin daxili mənaları üzə çıxarılır. Bu, bir tərəfdən onların bədii dildəki əhəmiyyətinin göstəricisidirsə, digər tərəfdən müəlliflərin sənətkarlıq səviyyəsini təsdiq edən cəhət kimi diqqət cəlb edir. Məqalədə, rənglərin poetik dildəki semantikasından da söhbət açılır. Bu məqsədlə, Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun əsərlərində sarı rəngin üslub çalarları üzə çıxarılır, həmçinin rənglərlə bağlı irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər şairin yaradıcılığından alınmış dil faktları ilə əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

rəng, sarı, üslub, dil, fikir

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərib: 08.02.2022

qəbul edilib: 14.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Stylistic shades of yellow in the poetry of Zalimkhan Yagub

Pervin Abdullabeyova

Department of Humanities, teacher. Azerbaijan Technical University. Azerbaijan.

E-mail: pervin.abdullabeyova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0726-6288>

ABSTRACT

From ancient times to the present day, people have always been associated with nature and used its colors for various purposes. From this point of view, colors also play an important role in the language spoken by a person. In the literary language, colors are used more stylistically, focusing on points that reveal their semantics. In this process, the inner meanings of colors are revealed. This on the one hand, shows the importance of color in the literary language, on the other hand, it confirms the level of skill of the authors. The article deals with the semantics of colors in the poetical language. For this purpose, the stylistic shades of yellow are revealed in the works of the national poet Zalimkhan Yagub, as well as scientific and theoretical ideas about colors are based on linguistic facts taken from the poet's work.

KEYWORDS

colour, yellow,
style, language,
idea

ARTICLE HISTORY

Received: 08.02.2022

Accepted: 14.02.2022

Giriş / Introduction

İnsan yaranışdan bəri təbiətlə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. O, təbiətlə yaşayır, ondan zövq alır, faydalanır, ilhamlanaraq müxtəlif sənət nümunələri yaradır və təbiətin rənglərini məişətə, geyimlərə, incəsənət əsərlərinə köçürür. Bu haqda Xalq şairi Zəlimxan Yaqub deyir:

İnsan oğlu Tanrını təbiətlə dərk edir,
Təbiəti duyanlar Allaha yaxın olur
[4, s.216].

Təbiət saysız-hesabsız rənglərin yaradıcısıdır. Bu rənglərin təsir gücü o qədər cəlbedicidir ki, onların dildə xüsusi inikas olunma qüdrəti vardır. İnsanın yaşam boyu rəngləri dilə gətirmək və onları sözlərə həkk etmək bacarığı ədəbi tapıntılardandır. Azərbaycan ədəbi dili bu cür tapıntılarla xüsusilə zəngindir. Bədii dildə rənglər həm həqiqi mənada – hər hansı bir əşyanın rəngini ifadə etmək, həm də mənəvi mənada – insanların hiss, duyğu, inanc, adət-ənənələrini əks etdirmək məqsədi ilə işlədilir. Ümumiyyətlə, “dil, insanların ictimai təcrübə prosesində əldə etdikləri nailiyyətləri möhkəmləndirmək, qorumaq və saxlamaq üçün lazımdır” [1, s.7]. Bu mənada, Azərbaycan ədəbi dili seçilmiş dillərdən hesab edilir. Ədəbi dilimizin məziyyətlərindən biri də rənglərin semantikasını genişləndirmək və onun üslub çalarlarını artırmaqdır. Odur ki, söz sənətkarlarının rənglərə öz münasibətini ifadə edən poetik örnəklərinin araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Məhz bu fakt, tədqiqatın aktuallığını təsdiq edən cəhətlərdəndir.

Bədii dildə rəng bildirən sözlərin maraqlı və çoxsaylı üslub keyfiyyətləri vardır. Poetik dildə bədiiliyin artırılması və emosionallığın yüksəlməsində rənglərin üslub imkanları əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Sözlərin, o cümlədən rəng bildirən leksik-qrammatik vahidlərin poeziyanın yüksəlişindəki xidmətləri danılmazdır. Təsadüfi deyildir ki, məşhur Roma şairi Horatsi ucalıqdan azca da olsa aşağı enən poeziyanın uçurumun dibinə düşəcəyini söyləmişdir [5, s.189]. Bu baxımdan, Zəlimxan Yaqubun poetik dili orijinal faktlarla zəngindir. Onun yaradıcılığında hətta sözlərin rəngi belə üslub keyfiyyəti yaradaraq, ədəbi-bədii dilin estetik gözəlliyini artırır:

Söz – yaşıl yamacım, söz – talam mənim.
Yeddidən yetmiş rəngi gözümdə
[4, s.171].

Şeirdə verilən “yeddidən yetmiş” birləşməsi sözün çoxsaylı mənə çalarlarına işarə edilərək müsbət mənada işlədilmişdir. Lakin şairin nazirliyin qapısında qəbula düşmək istəyən ahıl bir kişinin acınacaqlı vəziyyətindən bəhs edilən başqa bir şeirində isə, bu rənglər bolluğunu ifadə edən sözlər mənfi anlamı ilə diqqət çəkir:

Düyməsi var, tilsimi var, zəngi var,
Bir deyil ki, yetmiş yeddi rəngi var.
Talelərlə qovğası var, cəngi var,
Kimdi səni bu qapıdan buraxan?

[4, s.130].

Məlumdur ki, “...şeir dili adi fikir ifadəsi hədudlarına sığmır, həmin həduddan keçib fikrin hərəkətinə, onun poetik qavranılması prosesinə xüsusi çeviklik verir” [3, s.3]. Bu prosesə təsir edən vasitələrdən biri də rənglərdir. Hər rəngin müxtəlif çalar və mənaları vardır. Bu baxımdan, sarı maraqlı rənglərdən hesab edilir. Dünyanın bir çox yerində sarı rəng Günəşi simvolizə edir. Belə ki, o, həm Günəşin rəngi, həm də onun rəmzi kimi dəyərləndirilir. Türk xalqlarının təfəkküründə sarı, əsasən, dünyanın mərkəzini bildirir.

Bədii dildə sarı bir tərəfdən bolluğun, sünbülün, qızılın, digər tərəfdən isə sona çatmış həyat rəngini ifadə edir:

Gəl qaçqının yanına,
Qorxu hopub canına.
Saralmış bostanına,
Üzölmüş tağına bax!

[4, s.279].

Əslində, bir çox məhsulların rəngi olan sarı, şeirdə son günlərini yaşayan bostanın saralması kimi təsvir edilərək, qaçqınlığın acı izzəti ilə əlaqələndirilmişdir. Tağ kökündən üzölməyə saralıb məhvə doğru gedir. Bu şeir parçası qaçqının Vətən həsrətini ifadə edərək, əsərin qəmli notlarını gücləndirir.

Məlumdur ki, həyatın dörd ünsürünün hər biri özünəməxsus rəng çalarlarına malikdir. Belə ki, su – mavi, torpaq – yaşıl, od – qırmızı, külək isə sarı rənglə ifadə olunur.

Sarı rəngin açıq-sarı, sapsarı, oxra, noxudu, qızılı-sarı və s. bu kimi çalarları vardır. Bu rəngin var-dövlət rəngi kimi tanınması, istilik, hərarət yayması onun ifadə etdiyi mənalara aiddir. Bədii dildə o, həmçinin diqqətçəkən rəng kimi də səciyəyənlənir:

Ömrü-günü uzun olsa həsrətin
Göz yaşında bir çiməni xatırla,
Çiçəkləri şəh görməmiş saralan,
Solub gedən bir çəmənini xatırla

[4, s.35].

Təsadüfi deyildir ki, sarı rəngi bəzən elm, müşahidə və analiz qabiliyyəti ilə əlaqələndirirlər. Yəqin ki, bu, onun cəsarət və fantaziya mənalarında işlədilməsi ilə bağlıdır. Araşdırmalar göstərir ki, sarı rəngi sevən insanlarda yaradıcılığa meyil yüksək olur, sərbəst, orijinal və fərqli düşüncələr bu rəngi daha çox sevirlər. Sarı arzular, sevinc, yaxınlıq, dostluq, gənclik və s. keyfiyyətlərdən başqa, paxıllıq və qısqançlıq rəngi də hesab edilir. Rəngin çalarlarından biri də bulanıq-sarıdır. Bəzən onu ümitsizlik rəmzi kimi də qiymətləndirirlər. İnsanlar bu rəngin əhatəsində olarkən ümitsizliyə qapanır, arzularının həyata keçməməsi üzündən sıxıntı keçirir və məhz buna görə də onu sevmirlər.

Aparılan müşahidələrə görə, sarı rəngə boyanmış otaqda uzun müddət qalan zaman insanda baş ağrıları yaranır. Bu rəng tez seçilən olduğundan, tibb elmində xəstələrin onu daha çox hiss etməsi, onlarda qorxunun azalması və ya xəstəliklərinin tam olaraq itməsi fikirlərini yaradır.

Geyimində sarı rəngə üstünlük verənlər xəyalpərvər və yüksək nitq mədəniyyətinə malik olan insanlardır. Qeyd edilən çoxsaylı mənaları ilə yanaşı, bədii dildə bu rəngin qəm, kədər bildirməsi məqamlarına daha çox rast gəlinir:

Həsrətdən saralmış varaqlar kimi,
Dərdi üst-üstünə çinləyən mənəm.
Canımdan tökülən ağrılarımı,
Don kimi yığşıran, dənləyən mənəm

[4, s.115].

Sarı rəngin xəstəlik bildirmə əlaməti şairin dilində “saralmaq” mənasında işlənərək “solmaq” sözü ilə ifadə edilmişdir:

Ölüm yatağında bir qarı gördüm,
Solmuş bir çiçəkdi, budaqdan düşüb.
Boylanmaq istəyir, göz açma bilmir,
Ağrılar canına sazaqdan düşüb

[4, s.11].

Ümumiyyətlə, ədəbi dilimizdəki “solmaq” sözü “saralmaq” feilinin sinonim variantı kimi aktiv leksikaya daxildir.

Dilimizdə qarışıq sarı rəng ifadəsi də vardır. Sarı rəng başqa rənglərlə rahat şəkildə qarışır. Bu, boyakarlıq və xalçaçılıq sənət sahələrində olduğu kimi, bədii dildə də özünü göstərir. Qarışıq sarı rəng təəssüf və xəyalpərvərlik mənalarını ifadə edir:

Sarıyla qaranın qarışığısan,
“Sarıtel” oxuyan, qaratel gözəl!
[4, s.34].

El arasında fikirdən, qəmdən rəngi saralanlar haqqında “rəngi qaçmaq” ifadəsi işlədilir. Bu cür insanların üzgünlüyü onların simalarının rəngindən bəlli olur. Bədii dildə də onların rəngi haqqında “sarı” epiteti işlədilir:

Canı üzgün, rəngi sarı –
Kəlbəcərdən gələn qarı
[4, s.91].

Sarı rəng həsrətdən və ya ölümdən irəli gələn ayrılıq rəmzi kimi də tanınır. Bu mənada, Zəlimxan Yaqubun Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk haqqında yazdığı aşağıdakı misralar səciyyəvidir:

Səni necə haraylayım,
Rzasanmı, Təbrizsənmi?
Təbriz əldən gedən gündən
Saralmış bir bənizsənmiş!
[4, s.163].

Şair şeirlərində işğal edilmiş yurd yerlərimiz haqqında “solan çiçək” ifadəsini işlətməmişdir ki, bu ifadə də acı bir xatirə və təəssüf hissi doğurur:

Göyçəm – göyçəyim, layla,
Solan çiçəyim, layla.
Ah çəkən ağsaqqalım,
Qarabirçəyim, layla
[4, s.253].

Bədii dildə sarı və qırmızı rənglər arasındakı təzad xüsusilə diqqət çəkir, qırmızı həyat, şadlıq, sarı isə ölüm, qəmginlik mənalarını ifadə edir:

Qızılgüllər solub getdi,
Bir də çətin qızarası

[4, s.224].

Bədii dildə sarı rəng Günəşin doğuşu və qürubu zamanı boyandığı rəng olaraq da təsvir edilir. Lakin onun hər iki – həm müsbət, həm də mənfi çalarlarına rast gəlirik. Zəlimxan Yaqubun dil-üslub xüsusiyyətlərində sarı rəng daha çox kədərli anları xatırlatsa da, o, başqa rəngə çevrilərək həyatı canlandırma mənasını da ifadə edir:

Sarı-sarı səhralar yaşıl tül bitirəcək,
Qara-qara qayalar qızılgül bitirəcək,
Hər sevilən, hər sevən bir könül bitirəcək,
Sevgi yağışlarına tutacağam dünyanı

[4, s.50].

Xalqımızın milli təfəkkürü və nitq mədəniyyətində bütün rənglər kimi sarı diqqətə dəyər rənglərdən biri hesab edilir. O, məna baxımından digər rənglərdən geridə qalmır. “Türk dilində digər rənglər kimi, sarı rəng də müxtəlif rənglərlə yanaşı işlənərək, onlara yeni mənalar verilmişdir. Dastanlarda işlədilən “al-sarı, qızıl sarı, ağ sarı, qara sarı” və s. rənglər buna parlaq nümunədir. Sarı rəng “sarımtraq, sapsarı, sarıca, sarışın, sarılıq” kimi müəyyən dərəcələrə ayrılmışdır” [6, s.14].

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından üzü bəri həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızda bu rəngə münasibət həmişə yüksək səviyyədə olmuşdur. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında sarı qiymətli bitki kimi tanınan zəfəranın rəngi ilə müqayisə edilərək, yüksək dəyərləndirilmişdir.

Nəticə / Conclusion

Araşdırmalar göstərir ki, nəinki təbiəti və həyatı, hətta ədəbi dilimizi də rənglərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Onlar sözlərə bəzək verir, leksik-qrammatik vahidlərin simvolikasını zənginləşdirir, insanın daxili dünyası ilə bağlılığını üzə çıxarır. Dilin rəngləri təbiət rəngləri qədər, bəlkə də onlardan daha zəngindir. Təbiətin rəngləri estetik keyfiyyəti və sayına görə diqqət çəkir, dildəki sözlərin rəngi semantikasına və mənə müxtəlifliyinə görə əvəzəlməzdir. Bu, Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin üslub özəlliyini və zənginliyini üzə çıxaran amil kimi çox dəyərlidir. Beləliklə, məqalədən belə nəticəyə gəlinir ki, bədii dilin keyfiyyətində və bir sıra ideyaların dərkində rənglərin rolu əhəmiyyətli dərəcədədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Adilov M. (2014). Dil nəyə lazımdır? Əyləncəli dilçilik. Bakı, Elm və Təhsil, s.7-10.
2. Gəncəvi N. (2013). Yeddi gözəl. Əsərləri, II c. Bakı, Şərq-Qərb, s.7-227.
3. Hüseynov M. (2009). Poeziya dilinin milli qaynaqları. Bakı, Elm və təhsil. 292 s.
4. Mədətoğlu A. (2013). Türklərdə rənglər və rəng anlayışı. "Türküstan" qəzeti, 24 fevral-02 mart, s.14.
5. Yaqub Z. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 288 s.
6. Кожин В.В. (1970). Как пишут стихи. О законах поэтического творчества. Москва, Просвещение. 339 с.

M E T O D İ K A

Ədəbiyyat təlimində integrativ dərs: mahiyyəti və təşkili

Soltan Hüseynoğlu

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653>

XÜLASƏ

Təlimdə yenilik axtarışı həmişə olub. Daha səmərəli metodların, iş üsullarının, bütövlükdə tədris vasitələrinin müəyyən edilməsi qabaqcıl pedaqoq, metodist və müəllimləri daim düşündürmüş, ciddi uğurların əsası kimi dəyərləndirilmişdir. Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra təhsil islahatının həyata keçirilməsi istiqamətində aparılan işlər yeni təhsil proqramının hazırlanmasına və tətbiqinə, müasir təlim texnologiyalarından istifadəyə geniş meydan açdı. Nəzərə çarpan yeniliklərdən biri də təlimin əsas təşkil forması olan *dərsin* məzmun və strukturunda baş verən dəyişikliklər oldu. İnkişaf etmiş ölkələrdə artıq bu gün dərsin sərt reqlament tələb və mərhələlərinə şablon yanaşmalar bir kənara qoyulmuşdur. Son illər *sərbəst dərs*, *qeyri-standart dərs* anlayışlarının əsaslandırılması və tətbiqi geniş vüsət almış, yeni məşğələ tipinin – *integrativ dərsin* tətbiqi zərurətə çevrilmişdir. Bu dərs tipi, təəssüf ki, ölkə təhsil sistemində hələ də araşdırılmamış, haqqında yazılar dərc edilməmişdir. Bu ehtiyac nəzərə alınaraq, məqalədə integrativ dərsin mahiyyəti və təşkili yollarının şərhini diqqət mərkəzində saxlanmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

integrasiya, integrativ dərs, fənlərarası əlaqə, fəal/interaktiv təlim, təlim metodu

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 17.02.2022

qəbul edilib: 22.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənlı.

METHODS

Integrative lesson in the study of literature: its essence and organization

Soltan Huseynoghlu

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: soltanhuseynoglu@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4182-6653>

ABSTRACT

There has always been a search for innovation in learning. The identification of more effective methods, working methods, and teaching tools as a whole has always been on the minds of advanced educators, methodologists, and teachers, and valued as the basis for big successes. After the restoration of our country's independence, the activities in the implementation of educational reform created the big opportunities for the development and implementation of a new educational program and the use of modern learning technologies. One of the notable innovations was the change in the content and structure of the *lesson*, which is the main form of training. In developed countries, stereotyped approaches to the requirements and stages of strict regulations of the lessons are already set aside. In recent years, the justification and application of the concepts of *free lessons*, *non-standard lessons* has become widespread. The introduction of a new type of training – *an integrative lesson* – has become a necessity. This type of lesson, unfortunately, has not yet been studied and published.

KEYWORDS

integration, integrative lesson, interdisciplinary communication, active/interactive learning, teaching method

ARTICLE HISTORY

Received: 17.02.2022
Accepted: 22.02.2022

Giriş / Introduction

Təlimin əsas təşkili forması olan dərslə bağlı pedaqoji ədəbiyyatımızda az danışılmamışdır. Dərsin mahiyyəti, quruluşu, tip və növləri barədə istər didaktikada, istərsə də xüsusi metodikalarda geniş məlumat tapmaq mümkündür. Tarixi çox qədim olan ənənəvi dərs tipinin əleyhdarları da olmuş, onun qüsurları göstərilmiş, fərqli məşğələ formalarının tətbiqi məqsədəuyğun sayılmışdır. Belə yanaşma bu gün də mövcuddur. Bu qəbildən olan alimlərin fikrincə, dərs sərt reqlamenti, hər dəfə təkrarlanan mərhələləri ilə yeknəsəq məzmun qazanır, yorucu və maraqsız olur. Sınıfdəki şagirdlərin qavrama qabiliyyətləri arasında fərqi olmasa da belə fikirlərin yaranmasına az təsir etməmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu mövqeyin tərəfdarları fərqli inkişaf səviyyəsində olan şagirdlərlə işin dərsdə uzlaşdırılmasının çətinliyini mühüm dəlil kimi səsləndirirlər. Bu mövqedə olanların düşüncələrini, narahatlığını anlayışla qarşılayanlar az deyildir və yeni təkliflər ardıcıl olaraq eşidilməkdədir. Bir sıra ölkələrdə dərsi əvəz etmək məqsədilə reallaşdırılan məşğələ formalarının öyrənilməsinə və tətbiqinə meyil və maraq çoxalır. Məsələn, ABŞ-da dərslərin könüllü və məcburi olmaqla iki qismə ayrılması və tətbiqi digər ölkələrdə də (Hollandiya və s.) gerçəkləşdirilir. Könüllülük əsasında keçilən dərslərdə öyrənilməsi nəzərdə tutulan fənlərin mənimsənilməsi fərqli formalarda həyata keçirilir. Məsələn:

- şagirdlər (tələbələr) müəllimdən aldıkları fərdi tapşırıqları yerinə yetirir, müəyyənləşdirilmiş vaxtda görüşür, nəticə müsahibə ilə yoxlanılır;
- şagirdlər (tələbələr) aldıkları tapşırıqlara hazırladıkları yazılı cavabları müəllimə göndərir, müəyyən edilmiş vaxt ərzində digər şagirdlərin işləri ilə birlikdə müzakirəsi təşkil edilir;
- şagirdlər (tələbələr) layihələr üzərində işləyir, müəyyənləşdirilmiş vaxtda onların müzakirəsi və müdafiəsi təşkil olunur;
- mənimsənilmiş bilik və bacarıqların sistemə salınması məqsədilə sinifdəki bütün şagirdlərlə birlikdə yarımillərin sonunda – bir neçə dərs saatında müzakirə, tətbiq və qiymətləndirmə həyata keçirilir və s.

Dərs, onun strukturu, tipləri, variantları və s. bağlı axtarıqların aparılması, təkmilləşdirmələrin həyata keçirilməsi, yeni formaların müəyyənləşdirilməsi, əlbəttə, təqdirəlayiqdir. Bir şərtlə ki, uğurlu olanlardan imtina edilməsin...

Bu məqamda bir cəhətə diqqət edilməsi vacibdir: yeni dərs tipinin müəyyənləşdirilməsi ilə, mövcud dərsin fərqli elementlərlə, priyom və iş üsulları ilə zənginləşdirilməsini qarışdırmaq olmaz. Yeni dərs tipinin yaranması, təkmilləşməsi və onun tədrisi az vaxt içərisində reallaşsa bilməz. Bu, zamana ehtiyacı olan bir

prosesdir. İllərin sınağından çıxmış dərslərin tipinin məzmununda və quruluşunda dəyişikliyin baş verməsi isə, səriştəli müəllimin demək olar ki, bütün dərslərində özünü göstərir. Hər ikisi üçün isə ümumi olan cəhətlər (dərslə verilən tələblər) həmişə var: təlim materialına əsaslanmaqla həyat üçün vacib olan bacarıqların inkişaf etdirilməsi, emosional təsirin yaradılması, dərslə davamlı marağın təmin edilməsi, dərslə daha adekvat materialların cəlb olunması bu qəbildəndir.

Təlimin təşkili üçün faydalı, məqsədyönlü forma sayılan dərslə aradan qaldırılmasına yox, onun daim təkmilləşdirilməsinə, elmdə, həyatda baş verən dəyişikliklərə, yeniliklərə cavab verəcək səviyyəyə yüksəldilməsinə çalışmaq lazımdır. Bu baxımdan, yeni dərslə tiplərinin hazırlanması, eksperiment yolu ilə sınaqdan keçirilməsi və dəyərləndirilməsi istiqamətində işlərin təşkili vacibdir. Dərslə ehkamçılığı, doqmanı qəbul etmir. Bu məqamda dərslə mərhələlərinə kor-koranə tabe olmağı təbliğ və müdafiə edənlərin mövqeyinin yanlış olduğunu xatırlatmaq yerinə düşər. Məsələn, fəal/interaktiv təlim metodu kimi tanılan diskussiyanın (və onun müxtəlif formalarının) tətbiqində müzakirənin sərbəst aparıldığını, dərslə mərhələlərinin “unudulduğunu” təcrübə təsdiq edir. Yaxud bədii əsərlərin məzmununun öyrənilməsində faydalı sayılan oxu texnologiyalarının tətbiqi ilə keçən dərslərin əksəriyyəti yuxarıda adı çəkilən *sərbəst dərslə* anlamına uyğun gəlir və mərhələlərin gözlənilməsinə ehtiyac qalmır.

Yeni tip dərslə müəyyənləşdirilərkən, belə demək mümkünsə, yalnız fənnin, mövzunun və problemin mənafeyi düşünülməməli, dərslənin strukturu, mərhələləri müəllim və şagirdə öz fəaliyyətlərini geniş, əhatəli gerçəkləşdirməyə imkan verməlidir. Əlavə mənbələrin, həyati problemlərin dərslə cəlb edilməsinə heç nə mane olmamalı, həyatın dərk edilməsi, dünyanın həqiqi mənzərəsinin qavranılması bu yeni tip dərslərin başlıca məqsədi kimi dəyərləndirilməlidir. Çoxmüddətli araşdırma, ilkin sınaq dərslərinin təşkili təsdiq edir ki, inteqrativ dərslə bütün bu məsələlərin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

İnteqrativ dərslənin mahiyyəti və təşkili

Suallar yaranır: İnteqrativ dərslə böyük maraq göstərilməsinə səbəb nədir? Bu dərslənin özəlliyi hansılardır? İnteqrativ dərslənin təşkili metodikasına nələr daxildir? Yeni təlimi yanaşmada inteqrativliyin prinsip səviyyəsində qəbul edilməsi nə ilə bağlıdır? Təbiət hadisələrinin, eləcə də cəmiyyətdə baş verənlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması elmdə öz təsdiqini çoxdan tapıb. Deməli, obyektiv aləmdə hər şey qarşılıqlı əlaqədədir. Bu, elmlərin qarşısına belə bir mühüm vəzifə qoyur: obyektiv gerçəkliyin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq, öyrənmək və nəticədə, ona bu və ya digər

dərəcədə təsir etmək. Ona görə də elmlərin qarşılıqlı əlaqədə olması obyektiv xarakter daşıyır. Bu əlaqə, əməkdaşlıq və gerçəklik haqqında daha dolğun təsəvvürün qazanılması, əsaslı nəticələrin çıxarılmasına geniş imkan yaradır. Təlimdə integrativliyin təmin edilməsinin əsasında da bu obyektiv yanaşma dayanır. Təsadüfi deyildir ki, *integrasiya* latın mənşəli “*integer*” sözündən olub, *tam (bütöv)* anlamındadır. Təlimdə integrativliyin təmin edilməsi dünyanın (bizi əhatə edən gerçəkliyin) elmi (həqiqi) mənzərəsinin bir tam halında formalaşması (dərklənməsi) məqsədindən irəli gəlir. Integrativ dərslər marağın güclü olmasının birinci və başlıca səbəbi məhz budur. Təlimdə interaktivliyin təmin edilməsi məqsədi, əlbəttə, bununla məhdudlaşmır. O, təlimin ali məqsədlərinin – təlim, tərbiyə və inkişafın uğurla reallaşdırılmasına ciddi töhfələr verməsi ilə fərqlənir.

“İnteraktiv dərslər” anlayışının mahiyyəti, eləcə də bu qəbildən dərslərin təşkili ilə bağlı fərqli, bir sıra hallarda isə ziddiyyətli fikirlər vardır. Bu mülahizələrdə diqqəti daha çox cəlb edən isə “fənlərarası əlaqə” və “integrativ dərslər” anlayışları arasındakı əlaqələrin izahıdır. Bu fikirləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

- fənlərarası əlaqələrdən istifadə olunan dərslər interaktiv dərslər hazırlıq mərhələsi kimi izah olunur;
- fənlərarası əlaqələrin tətbiqi ilə keçilən dərslərin materialları integrativ dərslərin əsasını təşkil edir;
- fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılması ilə keçilən dərslərin məzmun və texnologiyası integrativ dərslərin təminatçısı rolunu oynayır və s.

Bu anlayışların oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi hər birinin özəl xüsusiyyətlərinin aydın təsəvvür edilməsindən asılıdır. Əvvəlcə fənlərarası əlaqənin başlıca xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Fənlərarası əlaqə səriştəli müəllimin bütün dərslərində özünü göstərir. Deməli, dərslərdə fənlərarası əlaqənin yaradılması, əsasən, epizodik xarakterli olub, qısa vaxt ərzində reallaşdırılır. Müəllim yeni təlim materialının *öyrənilməsində, möhkəmləndirilməsində, yaxud tətbiqində* şagirdlərin digər fənlər üzrə mənimsədikləri bilik və bacarıqlara əsaslanmağa bilər. Məsələn, V sinfin ədəbiyyat dərslərində *heca vəznini* haqqında məlumatın öyrənilməsi şagirdlərin Azərbaycan dili fənnindən heca haqqında mənimsədikləri bilik və bacarıqlara əsaslanmaqla həyata keçirilir. Yaxud dil dərslərində *xitab* haqqında öyrənilənlər V sinifdə Ə.Cavadın “Azərbaycan! Azərbaycan!” şeirinin, eləcə də digər əsərlərin tədrisində yada salınır və tətbiq edilir.

Təbiidir ki, ədəbiyyat dərslərində daha çox Azərbaycan dili və tarix fənlərinə müraciət olunur. Azərbaycan dili ilə ədəbiyyatın əlaqəsi, əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

- danışiq səsləri;
- alliterasiya, assonans;
- ahəng qanunu;
- heca, vurğu, xitab, qafiyə;
- açıq və qapalı heca;
- sözlərin məna qrupları;
- orfoepiya qaydaları;
- poetik sintaksis (bədi sual, bədi nida, bədi təzad və s.);
- bədi təsvir vasitələri;
- cümlə, onun quruluşu, növləri;
- üslublar və s.

Hər iki fənnin tədrisi zamanı bu istiqamətlərdəki əlaqələrin reallaşdırılmasına əlverişli imkan yaranır.

Ədəbiyyatın tarix fənni ilə əlaqəsi daha çox aşağıdakı istiqamətlərdə mümkün olur:

- icmal mövzular;
- monoqrafik mövzular;
- ayrı-ayrı bədi nümunələr.

Ədəbiyyat təlimində fənlərarası əlaqələrin tətbiqindən danışılarkən incəsənətin digər növləri üzrə işin təşkili də nəzərdə tutulur. Buna etiraz edənlər, fikrimizcə, haqlı deyillər. Unudulmamalıdır ki, fənlərarası əlaqələr dedikdə, yalnız tədris fənləri nəzərdə tutulmur, incəsənətin digər növlərinin dərsə cəlb edilməsi təbii və məntiqli hesab olunur. Beləliklə:

- ədəbiyyat və rəssamlıq;
- ədəbiyyat və musiqi;
- ədəbiyyat və teatr;
- ədəbiyyat və kino;
- ədəbiyyat və heykəltəraşlıq;
- ədəbiyyat, opera və s. ədəbiyyat təlimində müraciət olunan faydalı vasitələr kimi dəyərləndirilir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, fənlərarası əlaqə fənn müəllimi tərəfindən təkbaşına həyata keçirilir və bu zaman dərsin strukturunda heç bir dəyişiklik baş vermir. Bu da etiraf edilməlidir ki, fənlərarası əlaqələrin tətbiqi, əksər hallarda,

geniş, əhatəli hazırlıq işlərinin aparılmasını tələb etmir. Təcrübəli müəllim dərslərini planlaşdırılması mərhələsində tədris materialına (mövzuya, problemə, ədəbi hadisəyə, fakta və s.) digər fənlərə məxsus müvafiq məlumatlardan hansı məqamlarda, necə yararlanacağı barədə düşünür və qeydlər aparır. Eləcə də şagirdlərlə aparacağı işin məzmunu üzərində dərslər hazırlıq mərhələsində daha çox düşünən müəllim istifadə edəcəyi sualları, gözlənilən cavabları dəqiqləşdirir.

“Fənlərarası əlaqə” anlayışının bir özəlliyi də digər fənlərdən dərslər cəlb olunanlara münasibətlə bağlıdır. Cəlb olunanlar hansı təlim materialı ilə əlaqəlidirsə, məhz onun dərindən mənimsənilməsinə yardımçı olur. Başlıca məqsəd, niyyət də budur. Əlbəttə, cəlb olunanlar yeni şərait və yeni müstəvidə nəzərdən keçirildiyindən onların da müəyyən incəliklərinin hiss olunmasına, başa düşülməsinə imkan yaranır, eləcə də qazanılmış biliklər təkrar olunaraq möhkəmləndirilir. Məsələn, dil dərslərində xitabla bağlı mənimsənilmiş biliklərdən ədəbiyyat dərslərində istifadə prosesində cümlənin müxtəlif hissələrində xitabın tələb etdiyi durğu işarələri barəsindəki məlumat möhkəmləndirilir və zənginləşdirilir. Yaxud xitab yerində həm canlıların, həm də cansızların işləmə bildiyi konkret bədii mətnlərin əsasında nəzərdən keçirilir və s.

Müşahidələrdən aydınlaşır ki, təlim prosesində əlaqələrin müəyyən edilməsi və bu istiqamətdə müstəqil işlərin təşkili şagirdləri ciddi şəkildə maraqlandırır. Fənlərarası əlaqələrin tətbiqinə vərmiş edən şagirdlər, bir müddət sonra bu və ya digər ədəbi fakt, hadisə və s. səsleşən digər fənn üzrə biliklərini müstəqil olaraq xatırladırlar, aralarındakı bağlılığı açıqlamağa səy göstərirlər. Belə məqamlarda müəllimdən psixoloji dəstək görən şagirdlərdə daha irəli getmək meyili güclənir.

Məktəb təcrübəsində müşahidə edilən digər özəl cəhət dərslərdə yaranan situasiyanın müəllimi fənlərarası əlaqəyə müraciət etməyə yönləndirməsidir. Daha dəqiq deyilsə, belə hallarda əlaqənin yaradılması planlaşdırmada və dərslər hazırlıq mərhələsində nəzərdə tutulmamış olur. Bu gözlənilməz təlimi vəziyyət müəllimdən metodik ustalıq tələb edir; o, sözcülüyə, vaxt itkisinə yol vermədən bu əlaqənin əsas cəhətlərini diqqətə çatdırmaqla şagirdləri fəal olmağa, müvafiq fikirlərini sərbəst ifadə etməyə, əhəmiyyətli dərəcədə müstəqillik nümayiş etdirməyə istiqamətləndirməlidir.

Fənlərarası əlaqə üzrə dərslərdə aparılan iş, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, həmişə qısa vaxt müddətində tamamlanmır. Cəlb olunan materialın tutumundan, müəllimin məqsədindən asılı olaraq, bu işin həcmi geniş, ona sərf edilən vaxt isə çox ola bilər. Belə olan halda, işin necə təşkil ediləcəyi barədə dərslər hazırlıq mərhələsində ətraflı düşünmək və müəyyənləşdirilmiş metodik yanaşmanı plana daxil etmək vacib olur.

Məsələn, dərstdə bədii əsərlə onun səhnə həyatını əlaqələndirməyi məqsəd seçən müəllim bunu iki formada həyata keçirə bilər:

1. teatr tamaşasından kiçik bir səhnə üzrə iş;
2. əsərlə onun səhnə həyatının müqayisəsi üzrə iş.

Birinci halda ədəbi qəhrəmanın tamaşada necə təqdim edildiyini aydınlaşdırmağa imkan verən, yaxud ideyanın açılmasında əhəmiyyətli rolunu oynayan bəzi səhnələrin təhlili kimi məqsədlər nəzərdə tutula bilər. Bunun üçün dərstdə çox vaxt tələb olunmur və müəllim müsahibədən istifadə etməklə şagirdlərin fəallığını yarada bilər. Bir şərtlə ki, müsahibə üçün müəyyənləşdirilmiş suallar düşündürücü olsun. Məsələn, “Oqtay Eloğlu” tamaşasında Oqtayla Səməd bəyin ilk – əsərin əvvəlindəki dialoqunu əks etdirən səhnənin nümayişindən sonra aparılan müsahibədə aşağıdakı suallardan istifadə edilməsi məqsəduyğundur:

- Səhnə ilə tanışlıq Oqtay obrazı haqqında təsəvvürünüzə yeni nə əlavə etdi?
- İzlədiyiniz səhnədə bədii mətndən fərqli nə müşahidə etdiniz?
- Fərqli cəhətləri uğurlu hesab etmək olarmı? Onlar obrazların başa düşülməsinə təsir edirmi?

İkinci formanın tətbiqi ilə əlaqənin yaradılması isə dərslə ciddi hazırlaşmağı, planda əhatəli qeydlər aparmağı tələb edir. Dramatik əsərlərin təhlilinə həsr edilmiş dərslərdən birini bütövlükdə bu əlaqə üzərində qurmaq mümkün və faydalıdır. Bu dərstdə təkcə əsərin ideyasının, obrazlarının dərinədən başa düşülməsi, təhlili deyil, həmçinin incəsənətin bir növü kimi teatr sənətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə şagirdlərdə aydın təsəvvürün yaradılması məqsədi reallaşdırılır.

Tamaşaya baxış hansı formada təşkil edilməlidir? Bu, iki formadan biri seçilməklə həyata keçirilə bilər:

- a) şagirdlər internetin imkanlarından yararlanmaqla asudə vaxtlarında tamaşaya bütövlükdə baxa bilər;
- b) dərstdə obrazların və ideyanın başa düşülməsində daha əhəmiyyətli rolunu oynayan səciyyəvi səhnələr texniki imkanlardan istifadə edilməklə izlənilə bilər. İkinci forma bilavasitə müəllimin müşahidəsi ilə gerçəkləşdiyi üçün daha səmərəli olur.

Bu da unudulmamalıdır ki, ədəbiyyat incəsənətin növü kimi məktəbdə əhatəli şəkildə öyrədilən yeganə fəndir. Onun tədrisi incəsənətin digər növləri: kino, opera sənəti, musiqi, rəssamlıq və s. barədə şagirdlərdə fənlərarası əlaqə zəminində zəruri təsəvvürün formalaşmasına əlverişli imkan yaradır.

Bəs “interaktiv dərslər” anlayışı üçün səciyyəvi olan cəhətlər hansılardır?

İnteraktiv dərslər fənlərarası əlaqələrin tətbiqi ilə keçilən dərslərdən həm məzmununa, həm də quruluşuna görə fərqlənir. Bu dərslər bütövlükdə integrasiyaya əsaslanır, ən azı digər iki fənnin uyğun materiallarının cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Belə dərslərdə integrasiya daha dərin, geniş və çoxşaxəli olması ilə fərqlənir. Fənlərarası əlaqələrin tətbiq olunduğu dərslərdən (o, artıq qeyd edildiyi kimi, bir müəllimin çoxcəhətli biliyinin, zəhmətinin sayəsində reallaşır) fərqli olaraq, integrativ dərslər bir neçə müəllimin iştirakı ilə keçilir. Başqa sözlə, dərslər neçə fənn cəlb olunursa, onların sayı qədər də müəllimin iştirakı təmin edilir. Onlar dərslər müddəti bərabər, yanaşı işləyir, mövzunun (problemin) öyrənilməsinə, nəzərdə tutulmuş bacarıqların yaradılmasına öz töhfələrini verir, eyni bir məqsədin əldə olunmasına səy göstərirlər. Əlbəttə, dəvət edən müəllim dəvət olunanlara “ev sahibliyi” edir. Yəni, məsələn, ədəbiyyat fənni üzrə integrativ dərslər dəvət edilmiş tarix, coğrafiya, musiqi müəllimlərinin fəaliyyətini ədəbiyyat müəllimi uzlaşdırır, o, aparıcı olur. Lakin bu, digər müəllimlərin dərslərdəki işini, belə demək olarsa, ikinci dərəcəli iş kimi qiymətləndirməyə qətiyyətlə əsas vermir. Bu müəllimlərin hər biri mövzunun (problemin) öz fənlərinin mövqeyindən dərinlikdən qavranılmasına, müstəqil dəyərləndirilməsinə çalışır, nəticələrin birləşməsinə, öyrənilən mövzu barədə şagirdlərdə tam, vahid təsəvvürün formalaşmasına səy göstərirlər. Təsəvvür deyildir ki, integrativ dərslər müxtəlif fənlərin faktlarına, məlumatlarına, məzmununa və qanunauyğunluqlarına əsaslanmaqla təlimi prosesə bütöv mexanizm kimi baxmağa imkan yaradır. Deməli, müxtəlif fənlər üzrə mənimsənilmiş bilik və bacarıqlar integrativ dərslərdə birləşərək öyrənilən (araşdırılan) mövzuya (problemə) tabe mövqedə çıxış edir, bununla da təlimi obyektə (öyrənilənə, araşdırılana) kompleks yanaşmanı təmin edir.

İntegrativ dərslərin bir özəlliyi də şagirdlərin müxtəlif növ fəaliyyətinə geniş imkan yaratmasıdır. Belə dərslərdə bilik kateqoriyalarının hər biri özünü qabarıq şəkildə göstərir. Fakt və hadisələrin yada salındığını (deklarativ bilik), müqayisə qaydalarının, təhlil yollarının tətbiq edildiyini (prosedural bilik), problemin həlli istiqamətində araşdırmanın aparıldığını (konseptual bilik) asanlıqla müşahidə etmək olur.

Bu dərslərdə müxtəlif təfəkkür növlərini, Blum taksonomiyasının səviyyələrini ehtiva edən tapşırıqların tətbiqinə geniş imkan yaranır. Bütün bunlar integrativ dərslərdə araşdırılan mövzunun (problemin, faktın, anlayışın və s.) hərtərəfli nəzərdən keçirilməsinə, eləcə də məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

İnteqrativ dərslər adi dərslərin çərçivəsindən kənara çıxır. Şagirdlər yaradıcılıq bacarıqlarını həyata keçirmək üçün belə dərslərdə geniş imkan qazanır, müstəqil işləməyə böyük maraq və həvəs göstərirlər. Bu isə onların intellektual səviyyələrinin yüksəlməsinə, dünyagörüşlərinin, bədii-estetik duyumlarının zənginləşməsinə səbəb olur. Belə dərslərdə yeniliklərin çox olması, reallaşdırılan vəzifələrin rəngarəngliyi, istifadə olunan materialların zənginliyi şagirdlərin idrak fəaliyyətinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

İnteqrativ dərslərdə bir neçə fənnin materialları ilə işləyən şagirdin nitqinin inkişafına əlverişli şərait yaranır, söz ehtiyatı daha da artır, cəlb olunan fənlərə, incəsənət növlərinə baxışlarında, münasibətlərində dəyişiklik, irəliləyiş baş verir.

İnteqrasiyanı *diferensiasiyaya* qarşı qoyanlar yanılırlar; onların hər ikisi fənlərin mahiyyətində, biliklərin ümumiləşdirilməsi üsullarının axtarılmasında özünü qabarıq şəkildə göstərir. Başqa sözlə, fərqli bacarığa sahib olan şagirdlər inteqrativ dərslərdə problemin həllinə fərdi yanaşma imkanı əldə edir. Bu, pedaqoji elmlərdə ciddi müzakirə obyektinə olan *fərdi diferensial yanaşma* probleminin həllinə dəyərli töhfə verir.

İnteqrativ dərslər üçün mühüm cəhətlərdən biri də inteqrativ əsasda öyrənilməsi nəzərdə tutulan mövzunun (problemin, faktın, hadisənin və s.) üst-üstə düşməsi, yaxud çox yaxın olmasıdır. Daha dəqiqi, öyrənmə obyektinə cəlb olunan fənlər (eləcə də incəsənət növləri) üçün ortaq olmalıdır. Bu, digər fənlər üzrə öyrənilən biliklərin inteqrativ dərslərdə mexaniki gətirilməsi, təkrarlanması deyildir. Öyrənilməsi nəzərdə tutulan obyektə müxtəlif fənlərdə fərqli yanaşmanın olduğu unudulmamalıdır. Bu fərqli yanaşmalara inteqrativ dərslərdə sistemli baxış ümumiləşdirmə aparmağa, hər birinin spesifikliyini nəzərə almaqla, onları tam halda mənimsəməyə, yeni, daha əsaslandırılmış nəticə çıxarmağa imkan verir. Deməli, bu məqamda inteqrasiya müəyyən mövzunun (problemin və s.) öyrənilməsi məqsədilə müxtəlif fənlərin ümumi yanaşma əsasında bir tam halında birləşməsi anlamında başa düşülməlidir. Deyilənləri ümumiləşdirmək olar. Belə ki, inteqrativ dərslər:

- müəyyən obyektin, anlayışın, hadisənin hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi, araşdırılması, ümumiləşdirmə əsasında dəyərləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır;
- sistemli biliyin, dünyanın vahid mənzərəsinin formalaşmasına dəyərli töhfə verir;
- təfəkkürün səmərəli fəaliyyətini və bir sistem şəklində formalaşmasını təmin edir;
- təxəyyülü fəallaşdırmaqla zənginləşdirir;

– öyrənilənlərə müsbət emosional münasibətin yaranmasına səbəb olur.

İntegrativ dərsdə adi dərsdəkindən fərqli *psixoloji mühitin* yarandığını da unutmamaq olmur. Bu, müəllim və şagirdlər üçün yeni, fərqli situasiya deməkdir. Müəllim seçdiyi materialların yaradacağı effekti, təhsilçilərdə baş qaldıracaq hissi-emosional vəziyyəti tam aydınlığı ilə təsəvvür etməli, şagirdlər isə daha yüksək əqli-hissi fəallığa hazır olmalıdırlar. Bu cür dərslərdə emosional-obrazlı qavramanın səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olur, təxəyyülün, diqqətin, yaddaşın səmərəli işi təmin edilir.

İntegrativ dərslərin səmərəli keçməsi bir sıra şərtlərin nəzərə alınması nəticəsində mümkündür. Bunlardan birincisi və başlıcası öyrəniləcək obyektin (təlim materialının) düzgün seçilməsidir. Bu, dərsləri təşkil edən müəllimin (integratorun) üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Seçdiyi mövzunun əhəmiyyətli, çoxcəhətli olması, digər fənlərdə də mühüm mövqə tutması müəllimin diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Bu mövzu geniş tədqiqat aparmağa imkan verməli, şagirdlər üçün maraqlı olmalıdır.

Dərsləri aparmağa cəlb edilmiş müəllimlərin yüksək peşə hazırlığı, müasir texnologiyalardan istifadə bacarığı, yaradıcı işləməyə nə dərəcədə meyilli olmaları nəzərə alınmalıdır. Onlar birgə işləmək, əməkdaşlıq etmək kimi keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar.

İstifadəsi nəzərdə tutulan bütün vasitələrin (metod, priyom, iş formaları, iş növləri, əyani və texniki təchizat) dərsləri keçəcək müəllimlərin birgə səyi əsasında müəyyənləşdirilməsi və hazırlanması vacibdir.

İntegrativ dərs planının hazırlanması xüsusi mərhələ olub, böyük diqqət və gərgin iş tələb edir. Bu, əslində, dərslərin gedişini tam əhatə edən geniş ssenari şəklində olmalıdır. Mürəkkəb quruluşa malik integrativ dərslərin hər mərhələsində reallaşdırılacaq işin təsviri, müstəqil iş üçün veriləcək tapşırıqlar, şagirdlərlə işin məzmunu və s. ən xırda incəliklərinə qədər bu ssenaridə öz əksini tapmalıdır. Dərsləri təşkil edən müəllimin təqdim etdiyi ilkin plan bütün müəllimlərin iştirakı ilə müzakirə olunur, zənginləşdirilərək mükəmməl məzmun qazanır.

İntegrativ dərslərin quruluşu bir sıra tələblərin nəzərə alınması ilə şərtlənir. Bu, ilk növbədə müxtəlif fənlərdən təqdim ediləcək məlumat və materialların dəqiq, yığcam, lakin dolğun olması, başlıcası isə onların qarşılıqlı məntiqli əlaqələrinin gözlənilməsi ilə səciyyələnir. Deyilənlər integrativ dərsləri hazırlığın, onun keçirilməsi və nəticəsinin mərhələlər şəklində ifadə edilməsinə imkan verir. Bu mərhələlərdə icra olunan işləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

I mərhələ. Hazırlıq: müəllim qrupunun yaradılması; dərsin məqsəd və quruluşunun müəyyən edilməsi; materialların seçilməsi və sistemləşdirilməsi; tətbiq olunacaq texnologiyaların müəyyənləşdirilməsi; şagirdlərlə işin məzmun və formalarının hazırlanması; dərsin ümumi ssenarisinin qurulması.

II mərhələ. Dərsin keçilməsi.

III mərhələ. Keçilən dərsin təhlili; nəticələrin çıxarılması.

Sözsüz ki, integrativ dərsin keçilməsinin təşəbbüskarı olan müəllim (integrator) bu mərhələlərin hər birinin əsas təşkilatçısı və aparıcısı olur. İşin ağırlığı onun üzərinə düşür, o, qeyd edildiyi kimi, daha çox məsuliyyət daşıyır. Aparıcı müəllim dərsə cəlb olunan digər fənn müəllimlərini “boş əllə” qarşılamır. Məsələn, o, hazırlıq mərhələsində aydın təsəvvür etməlidir ki, nəzərdə tutduğu integrativ dərsi keçməyə onu yönləndirən motiv hansıdır və bu dərsin məqsədi nədir. Müəllim, həmçinin integrativliyin tərkibini – komponentlərini (bunlardan hansının əsas, hansının köməkçi olduğunu), integrativliyin formalarını, əlaqələndirilən materiallar arasındakı rabitənin xarakterini, materialların dərstdəki yerini – struktur ardıcılığını müəyyən etməlidir. Hazırlıq mərhələsində müəllimin işi bununla məhdudlaşmır. O, şagirdlərlə dərstdən əvvəl və dərs zamanı görüləcək işlərin məzmun və formaları ilə bağlı düşünməli, eləcə də fənn müəllimlərinin dərstdəki fəaliyyətinin uzlaşdırılması qaydalarını müəyyənləşdirməlidir. Bütün bunlar digər müəllimlərlə müzakirə edilir, dəqiqləşdirilir və ümumi razılıq əsasında dərsin ssenarisi hazırlanır. Təşkilatçı müəllim dərstdə aparıcı kimi digər müəllimlərin prosesə qoşulmasına, müsahibənin, müstəqil işlərin, müzakirələrin aparılmasına istiqamət verir. Lakin o, bütün bunları mövqeyini qabarıq nəzərə çarpdırmadan, “pərdə arxasından”, “görünməz çubuğu” işə salmaqla həyata keçirir.

Bu işlərin səmərəli şəkildə reallaşdırılması integrativ dərsin keyfiyyətini və əhəmiyyətini birə-beş artırır. Başqa sözlə, dərstdə şagirdlərin idraki maraqları əhəmiyyətli dərəcədə artır, onlar öyrənilənlərə müxtəlif müstəvidən baxmaq imkanı əldə edir, təsəvvürlərində bütöv, tam mənzərə canlanır...

Etiraf edilməlidir ki, integrativ dərs müəllimin də peşə ustalığının artmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Məzmunca mürəkkəb, quruluş baxımından sadə olmayan bu dərs, yeni və müxtəlif texnologiyaların tətbiqini qaçılmaz edir. Başlıcası isə bu dərstdə texnologiyaların integrasiyası – qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi labüddür. Dərsə və onda baş verən proseslərə yeni yanaşma müəllimin inkişafı üçün faydalı stimül rolunu oynayır. Digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq da müəllimin dünyagörüşünün, bilik cəbbəxanasının zənginləşməsinə az təsir etmir.

Elmi-metodik ədəbiyyatlarda integrativ dərslərin səviyyəyə fərqli olduğu vurğulanmışdır. Bununla bağlı fikirlərdəki ziddiyyəti, dolaşıcılığı açıq-aşkar görmək olur. Səviyyə adı ilə təqdim olunanların bir qismi dərslə hazırlıq mərhələsi kimi dəyərləndirilə bilər. Daha geniş yayılan dörd səviyyəyə nəzər salaq:

I səviyyə – “Bəsit” hesab edilən bu səviyyənin mahiyyəti belə izah olunur: integrativ mövzunun, məqsədin formalaşdırılması və integrativ anlayışların müəyyənləşdirilməsi;

II səviyyə – Əhəmiyyətinə görə yaxın olan anlayışların müəllimlər tərəfindən toplanması;

III səviyyə – Müqayisəli ümumiləşdirmə (öyrədici xarakter daşıyır);

IV səviyyə – Müqayisəli ümumiləşdirmə (şagirdlərin qrup işi).

Göründüyü kimi, ilk iki səviyyə integrativ dərslə hazırlıq mərhələsində icra olunan işlərdən heç nə ilə fərqlənmir. Sonrakı iki səviyyə isə çoxcəhətli integrativ dərslərin cüzi bir hissəsini əhatə edir.

Bəs integrativ dərslə hansı tipləri və növləri vardır?

Bu barədə vahid fikir yoxdur. Daha doğrusu, pedaqoji ədəbiyyatda integrativ dərslərin tip və növləri barədə deyilmiş fikirlərdə fərqlərlə yanaşı, ziddiyyətlər də mövcuddur. Onun qeyri-standart dərslə tipini olduğunu bütün tədqiqatçılar qəbul edirlər. Qeyri-standart dərslərdə müxtəlif texnologiyaların, təlimi yanaşmaların tətbiqinin mümkünlüyü məqsədəuyğun sayılır. Bu, təbiidir, ümumiyyətlə, qeyri-standart dərslərdə müxtəlif təlimi yanaşmalara məxsus metod, priyom, iş formaları, iş növlərinin və s. tətbiqi məqbul hesab edilir. Belə olan halda dərslər müxtəlif, rəngarəng formalar ala bilər. Görünür, integrativ dərslərin tip və növlərinin müəyyənləşdirilməsində yaranan fikir ayrılığının bir səbəbi də elə budur.

İntegrativ dərslə daha geniş yayılmış növləri aşağıdakılardır:

- koordinə edilmiş dərslər;
- kombinə edilmiş dərslər;
- layihə əsaslı dərslər.

Əslində, dərslərin təsnifatında tiplər və onlara daxil olan növlər göstərilir. Tədqiqatçıların integrativ dərslə münasibətində bunu müşahidə etmək olur. Məsələn, yuxarıdakı dərslə növlərinin hansı tiplərə aid olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

Birinci növün (koordinə edilmiş dərslə) mahiyyəti bundan ibarətdir: bir fənn üzrə bilik digər fənnə aid biliklərlə əsaslandırılır. Deməli, belə dərslərdə müxtəlif bilik sahələrinə (digər fənlər üzrə biliklərə) epizodik müraciət edilir.

İkinci növün (kombinə edilmiş dərslər) mahiyyəti belədir: bu cür dərslər bir fənnin – təşkilənin (aparıcı fənnin) əsasında reallaşdırılır və bir neçə fənnin ona qovuşması ilə baş tutur. Bu, eyni bir problemi müxtəlif mövqedən araşdırmağa imkan yaradır.

Üçüncü növün (layihə əsaslı dərslər) mahiyyəti belə şərh olunur: müxtəlif elm sahələrinə (fənlərə) aid məlumatlardan istifadə etməklə öyrənilən mövzu (problem və s.) fərqli baxımlardan, mövqelərdən nəzərdən keçirilir və araşdırılır.

Məhdud həcmdə olan metodik yazılarda dil və ədəbiyyat dərsləri üçün integrativ dərslərin *tipləri* barədə danışılsa da, bu təsnifat geniş yayılmamışdır. Həmin təsnifat aşağıdakı kimidir:

- fənlərarası əlaqələr səviyyəsində integrativ dərslər;
- bədii mətnlə iş əsasında rəhbərli nitqin inkişafı üzrə integrativ dərslər;
- sözün sənət səviyyəsində öyrənilməsi üzrə integrativ dərslər.

Bunlar, göründüyü kimi, dərslər tiplərindən daha çox dərslər formalarına bənzəyir. Dərslər tipləri ümumiləşdirici səciyyəsi, çoxplanlı olması ilə seçilir və növlərində konkretləşir.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, integrativ dərslərin uğurlu nəticəsi ona hazırlığın səviyyəsindən asılıdır. Bu cür dərslərin ərsəyə gəlməsi isə həm zaman, həm böyük zəhmət, həm də metodik ustalığ və peşə hazırlığı tələb edir. Bir nəfər bu dərsləri nə hazırlaya, nə də keçə bilər. Integrativ dərslər bir neçə fənn müəlliminin birgə əməyinin nəticəsi kimi meydana çıxır. *Şübhə etməmək olar ki, fənlərin (humanitar, təbiət...) integrasiyası gec-tez baş verəcəkdir. Universitetlər integrativ fənləri tədris etmək üçün müəllim hazırlayacaqdır. Bu fənlər üçün təhsil proqramlarının (kurikulumların) hazırlanması zərurətə çevriləcəkdir. Bütün bunlar yaxın gələcəyin, bəlkə də bir az uzaq gələcəyin işidir. Amma həmin prosesin başlanğıcı indiki halda integrativ dərslərdir.* Bu dərslər bu gün müəllimin təşəbbüsü ilə keçilir. Belə dərslərin mahiyyətini, əhəmiyyətini məktəb rəhbərlərinin lazımı səviyyədə dəyərləndirmələri, yaradıcı müəllimləri həvəsləndirmələri, onlara yardım etmələri vacibdir. Unudulmamalıdır ki, integrativlik müasir təlimin *prinsiplərindən* biri kimi qiymətləndirilir. Deməli, bu prinsipə təlim prosesində addımbaşlı əməl edilməli, o, müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin əsasında dayanmalıdır. Onun prinsip səviyyəsində qəbul edilməsinin səbəbi isə yuxarıda sadalanan faydalı cəhətləri ilə izah olunur.

Nəhayət, belə bir sualın cavabının aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulur: Ədəbiyyat təlimində integrativ dərslərin təşkilinə hansı hallarda, hansı materialların öyrənilməsində müraciət etmək məqsədəuyğundur?

Bu suala əvvəlki səhifələrdə qismən cavab verilmişdir: digər fənlərlə ortaq mövzu, problem, fakt, hadisə və s. öyrənilməsində integrativ dərslərdən istifadəyə

əlverişli imkan yaranır. Ədəbiyyat fənninin məzmun zənginliyi bütün siniflərin materialları əsasında belə dərslərin təşkilinə şərait yaradır. Bu, həm digər fənlər əsasında, həm də incəsənətin başqa növlərinin dərslərə cəlb olunması ilə reallaşdırıla bilər. Bu imkan aşağıdakı şəkildə konkretləşdirmək mümkündür:

- V-VII siniflərdə bədii əsərlərin öyrənilməsində (Azərbaycan dili, tarix, təsviri incəsənət, musiqi, rəssamlıq, kino sənəti və s.);
- VIII-IX siniflərdə bədii əsərlərin öyrənilməsində (Azərbaycan dili, tarix, təsviri incəsənət, musiqi, rəssamlıq, teatr, kino, opera sənəti və s.);
- X-XI siniflərdə bədii əsərlərin öyrənilməsində, sənətkarın tərcümeyi-halının və yaradıcılığının mənimsənilməsində, icmal materiallarının tədrisində (Azərbaycan dili, tarix, coğrafiya, təsviri incəsənət, musiqi, rəssamlıq, teatr, kino, opera sənəti və s.).

İnteqrativ dərslər, artıq qeyd edildiyi kimi, tətbiq olunan strategiyalardan asılı olaraq, fərqli formalarda ola bilər. Qeyri-standart dərslər kimi dəyərləndirilən bu dərslərdə dərslərin mərhələlərinə sərbəst yanaşılır. Bu, həmin dərslərdə rəngarəngliyin yaranmasına, nəticədə yeknəsəqlikdən uzaq, maraqlı dialoqa, müzakirə və diskussiyaya əsaslanan məşğələnin meydana çıxmasına səbəb olur. Bu barədə müəyyən təsəvvür yaradan yığcam nümunəyə (inteqrativ dərslərin geniş təsviri ayrıca bir yazının – məqalənin mövzudur) diqqət edək: X sinifdə “Koroğlu” dastanının təhlilini inteqrativ dərslərin təşkili ilə keçməyi düşünən ədəbiyyat müəllimi dərslərin ümumi məzmununu əks etdirən ilkin qeydlərini hazırlayır. Bu qeydləri o, dərslərdə iştirak edəcək tarix, coğrafiya, təsviri incəsənət, musiqi müəllimləri ilə birlikdə ətraflı müzakirə etməyə hazırlaşır. Yalnız ciddi müzakirələr, əlavələr və zənginləşdirmələrdən sonra son variant – dərslərin ssenarisi hazır hesab edilir. Ədəbiyyat müəllimi birinci növbədə dərslər üçün mövzu müəyyənləşdirir və onu ilkin qeydində yazır: “Koroğlu türk xalqlarının qəhrəmanıdır”. Ardınca dərslərdə reallaşdırılacaq ümumi məqsədləri, məzmun standartlarını, istifadə olunacaq təlim və tədris materiallarını və s. qeyd edir. Müəllim digər fənlərdən dərslərə cəlb olunacaq materialları, təxminən də olsa, ilkin qeydində yazır. Onun qeydləri (dərslərin ilkin planı), əsasən, aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

Məqsəd:

1. “Koroğlu türk xalqlarının qəhrəmanıdır” mövzusunun şagirdlərin müstəqil başa düşüb dəyərləndirmələrinə nail olmaq;
2. Xalq qəhrəmanına müxtəlif elm sahələrində, incəsənət növlərində münasibəti aydınlaşdırmaq, dəyərləndirmək, ümumi nəticə çıxarmaq;

3. Müvafiq məzmun standartının (1.2.2. Davranış və əməllərinə, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlərinə, yazıçının mövqeyinə, digər surətlərin mühakimələrinə əsaslanmaqla obrazları təhlil edir) reallaşmasına səy göstərmək.

Ümumi vəzifələr:

Təhsilverici: “Koroğlu” dastanı ilə bağlı müxtəlif elm sahələrindən, incəsənət növlərindən seçilmiş tutarlı faktlardan istifadə etməklə şagirdləri abidənin tarixi əhəmiyyətini, ideyasını anlamağa yönləndirmək;

İnkişafetdirici: dərsə cəlb olunan materiallar (musiqi, rəsm əsərləri, opera və s.) əsasında şagirdlərdə dünyagörüşün, estetik zövqün inkişafına nail olmaq;

Tərbiyəedici: vətənpərvərlik hissələrinin tərbiyə edilməsi, xalqımızın qəhrəmanlıq və mübarizələrlə dolu keçmişinə maraq və məhəbbətin formalaşdırılması.

Dərsə cəlb olunacaq materiallar:

- “Koroğlu” dastanı və onun baş qəhrəmanı Koroğlu haqqında tarixi materiallardan yığcam məlumatlar;
- dastan haqqında xüsusi ədəbi tədqiqatlardan məlumatlar;
- türk xalqlarının dastan və Koroğlu haqqındakı araşdırmalarından yığcam məlumatlar;
- dastan və onun baş qəhrəmanı haqqında rəssamlıq və heykəltəraşlıq işləri barədə məlumatlar;
- “Koroğlu” operasından və filmindən fraqmentlər və s.

Əlbəttə, dərsin təchizatı bunlarla məhdudlaşmır. Digər fənn müəllimləri ədəbiyyat müəlliminin təqdim etdiyi ilkin variantın üzərində işləyir, əlavələr edirlər. Tədqiqatın kiçik qruplarda aparılması nəzərdə tutulduqda, hər qrup üçün tapşırıqların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu tapşırıqlarda, təbiidir ki, dərsə cəlb olunan fənlərin (və incəsənət növlərinin) mövzu üzrə araşdırılmasına önəm verilir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, integrativ dərsin hazırlanması gərgin zəhmət, yaradıcılıq və bir neçə fənn müəlliminin birgə əməyi sayəsində ərsəyə gəlir.

Nəticə / Conclusion

Tədqiqat aşağıdakı nəticənin çıxarılmasına səbəb olmuşdur:

– ölkəmizdə təhsil islahatının həyata keçirilməsi yeni təlimi yanaşmaların, yeni texnologiyaların tətbiqinə geniş meydan açdı. İndi artıq *dərslər* fərqli məzmununda və strukturda təşkilinin vacib olması barədə fikirlər eşidilməkdədir. Pedaqoji ədəbiyyatımızda *sərbəst dərslər*, *qeyri-standart dərslər* anlayışlarının mahiyyətinin aydınlaşdırılması və onun təşkili metodikasının işlənib hazırlanmasına diqqət daha da artırılmalıdır.

– qeyri-standart dərslərdən olan integrativ dərslərin təşkilinə ədəbiyyat təlimində geniş imkan vardır. Əlverişli təlim materialları bütün siniflərdə bu qəbildən olan dərslərin tətbiqini mümkün edir və bu, sosial sifariş kimi dəyərləndirilməlidir. Dünyanın (bizi əhatə edən gerçəkliyin) bütöv, bir tam halında qavranılması istəyi integrativ dərslərə marağı artırmışdır. Təlim prosesində buna nail olmaq kompleks fənlərin sayəsində mümkündür.

– “fənlərarası əlaqə” və “integrativ dərslər” anlayışlarını eyniləşdirmək, yaxud aralarına keçilməz sədd çəkmək doğru deyildir. Hər ikisinin əsasında integrasiya dayanır, xüsusi hazırlıq, böyük zəhmət tələb edən integrativ dərslərdən fərqli olaraq, fənlərarası əlaqələrin reallaşdırıldığı dərslər hər gün keçilir. Səriştəli müəllimin bütün dərslərində bu əlaqələr xatırladılır, digər fənlərdən mənimsənilmiş bilik və bacarıqların tətbiqinə diqqət yetirilir.

– integrativ dərslərin tip və növlərinin müəyyənləşdirilməsi ciddi araşdırma tələb edir. Bu gün təklif olunan təsnifatların təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur;

– integrativ dərslər bir neçə fənnin (incəsənət növünün) dərslə cəlb olunması ilə reallaşdırılır. Bu, araşdırılan mövzuya (problemə və s.) müxtəlif bucaq altında baxmaq, münasibət bildirmək və ümumiləşdirmə aparmaq imkanı yaradır.

– integrativ dərslərin ilkin mənzərəsini əsas fənnin müəllimi çızır. Hazırlanmış ilkin plan digər fənn müəllimləri ilə birlikdə müzakirə edilir, zənginləşdirilir və tamamlanır.

– fənlərin integrasiyası qaçılmazdır. Gələcəkdə pedaqoji universitetlərdə integrativ dərsləri tədris edən mütəxəssis hazırlığına başlanılacaqdır. Şübhəsiz, bu istiqamətdə yeni təhsil proqramları hazırlanacaq, həmin dərslərin səmərəli keçilməsi üçün yeni texnologiyaların tətbiqi zəruri olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Hüseynoğlu S. (1991). Dram əsərlərinin öyrədilməsi və teatr tamaşaları. “Ana sözü”, № 2. Bakı, s.8-20.
2. Браже Т.Г. (1996). Интеграция предметов в современной школе. «Литература в школе», № 5. Москва, с.9-18.
3. Федорец Г.Ф. (1983). Межпредметные связи в процессе обучения. Ленинград, 196 с.
4. Харунжев А.А. (2003). Интегрированный урок как один из способов формирования информационной культуры. «Интеграция образования», № 3. Москва, с.14-32.
5. Ядровская Е.Р. (2018). Методика преподавания литературы. Москва, 236 с.

M E T O D İ K A

Ümumtəhsil məktəblərində Cəfər Cabbarlının həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə dair

Vaqif Alkəramov

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı, məsul katib. Azərbaycan.

E-mail: vaqif.alkeremov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1611-7620>

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndələrindən olan Cəfər Cabbarlının həyat və yaradıcılığının tədrisi kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində mühüm yer tutur. Görkəmli sənətkarın şəxsiyyəti və yaradıcılıq yolu haqqında şagirdlərdə dolğun təsəvvür yaradılması, onların mövzu ilə bağlı ədəbi biliklərə dərinlən yiyələnməsi təlim prosesində ədəbiyyat müəlliminin qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Tədris zamanı ədəbiyyat dərsləri ilə yanaşı, ədib haqqında video-materiallardan, əsərlərdən, əlavə mənbələrdən istifadə olunması məqsədəuyğundur. Sənətkarın həyat və yaradıcılıq yoluna həsr olunan dərslərdə müzakirə, təqdimat, diskussiya kimi interaktiv təlim metodlarından, kiçik və böyük qruplarla iş formasından istifadə edilməsi də faydalı olardı. Təlim prosesində nəzərə alınmalıdır ki, C.Cabbarlının çoxcəhətli yaradıcılığının əsasını müasirlik təşkil edir. Onun istər öz dövrünün ictimai, mənəvi problemlərini əks etdirən, istərsə də tarixi mövzuda yazdığı əsərlərində müasir oxucunu, tamaşaçını düşündürən aktual məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, ədibin əsərləri böyük ideya-mənəvi təsir gücünə malik olub, oxucuya, fəal həyat mövqeyi aşılayır.

AÇAR SÖZLƏR

ədib, dramaturgiya, şeir, dərs, müəllim, interaktiv, təqdimat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 09.02.2022

qəbul edilib: 15.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsənlı.

METHODS

On the study of the life and work of Jafar Jabbarli in secondary schools

Vagif Alkeremov

Executive secretary of the journal "Teaching of Azerbaijani language and literature".
Azerbaijan. E-mail: vagif.alkeremov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1611-7620>

ABSTRACT

The teaching of the life and work of Jafar Jabbarli, one of the most powerful representatives of twentieth-century Azerbaijani literature, occupies an important place in the teaching of literature on the curriculum. One of the main tasks of a literature teacher is to create a full picture of the personality of a prominent artist, his creative path, to give them a deep understanding of the literary knowledge of the subject. From this point of view, in addition to the literature textbook, it is expedient to use video-materials about the artist, works about the writer, additional sources. It should be taken into account in the training process that modernity is the essence of Jabbarli's multifaceted creativity. Both his works reflecting the social and moral problems of his time, as well as his works on historical themes reflect topical issues that make the modern reader and spectator think. From this point of view, the author's works have a great ideological and moral impact, instilling in the reader and spectator an active position in life.

KEYWORDS

writer, dramaturgy,
poem, lesson, teacher,
interactive,
presentation

ARTICLE HISTORY

Received: 09.02.2022
Accepted: 15.02.2022

Giriş / Introduction

Ümumtəhsil orta məktəblərin ədəbiyyat dərslərində istər klassik, istərsə də müasir yazıçı və şairlərimizin əsərlərinin tədrisi ilə bərabər, onların həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə də müəyyən qədər vaxt ayrılmışdır. Belə sənətkarlardan biri də şair, yazıçı-dramaturq Cəfər Cabbarlıdır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən olan C.Cabbarlının zəngin, çoxcəhətli, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlər fonunda yaratdığı əsərlər xalqımızın tərəqqi və milli düşüncəsinin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Görkəmli ədib müxtəlif janrlarda ölməz əsərlər yazsa da, onun yaradıcılığının zirvəsini ədəbi ənənələr və bədii-estetik meyarlar zəminində qələmə aldığı dramatik əsərlər təşkil edir. Sənətkarın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə X sinfin kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində xüsusi dərslər saatı ayrılmışdır.

XI sinifdə ədibin həyat və yaradıcılıq yoluna həsr olunmuş dərslərin əvvəlində yeni mövzunun öyrənilməsi üçün zəmin yaratmaq məqsədilə Cəfər Cabbarlı haqqında “Mən bir susmaz duyğuyam ki” adlı video-material nümayiş etdirilir¹. Daha sonra şagirdlərin bu video-material haqqında təəssüratları öyrənilir.

Dramaturqun həyat və yaradıcılıq yolunun öyrənilməsi üçün münbit zəmin yaratmaq məqsədilə müəllim şagirdlərə belə bir sualla müraciət edir: C.Cabbarlının həyatı, şəxsiyyəti haqqında nə bilirsiniz? Suala cavab vermək üçün şagirdlər əvvəlcə bu mövzuda IX sinifdə qazandıqları biliklərə istinad edirlər. Bildirilir ki, “Ana” şeiri C.Cabbarlının oxucuların böyük rəğbətini qazanmış əsərlərindəndir. Yazıldığı gündən müasir dövrdək ananın ülviliyini, müqəddəsliyini tərənnüm edən bu əsər indi də sevilərək oxunur. Şeirdə fədakar, mərhəmətli anaya müqəddəs bir varlıq kimi yanaşılır, onun böyüklüyü vəsf edilir. Şair bu əsərdə bədii təzaddan məharətlə istifadə edərək, təbiətin kortəbii qüvvələri qarşısında əyilməyən, məğrur dayanan lirik qəhrəmanın – yalnız ananın böyüklüyü, müqəddəsliyi qarşısında baş əyir, onun zəif cüssəsi önündə bir rahib kimi itaətdə durduğunu söyləyir.

Dərslərin sonrakı mərhələsində sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolunun dərinədən öyrənilməsi məqsədilə tədqiqat sualına uyğun olaraq, C.Cabbarlının ədəbi fəaliyyətinin daha səciyyəvi cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə araşdırma aparılır.

Kiçik qruplara tədqiqat üçün aşağıdakı qayda üzrə tapşırıqlar verilir:

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=7ISj2JjIQZ8>

1. Sənətkarın həyatının uşaqlıq və gənclik dövrü, bədii yaradıcılığının ilk mərhələsini səciyyələndirən cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi;
2. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə sənətkarın zəngin, çoxcəhətli irsinin mühüm keyfiyyətləri hansılardır?
3. Yeni gerçəklik – sovet hakimiyyəti dövründə mədəni inqilab siyasəti ədibin yaradıcılığında öz əksini necə tapmışdır?
4. C.Cabbarlının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyi nədən ibarətdir?

Kurikulumun tələbinə uyğun olaraq, dərstdə mövzu ilə əlaqədar əlavə mənbələr üzrə də iş təşkil edilir. Bu məqsədlə, kiçik qruplara ədəbiyyatşünas alimlər Məmməd Arif və Asif Rüstəmlinin sənətkarın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı fikirlərinə münasibət bildirmək təklif olunur:

1. “C.Cabbarlı insanı sevir, ağıllı, xeyirxah və namuslu adamların xoşbəxt olmasını arzu edir. Eyni zamanda o, həyatda xudbin, xain, nankor və pozğun adamların da olduğunu görür, ictimai həyatın ziddiyyətləri, qarşı-qarşıya duran ehtirasların toqquşması da onun gözündən yayınmır. İctimai həyatdakı ziddiyyətləri gördükdən sonra C.Cabbarlı pulun, qızılın törətdiyi min bir rəzaləti, saxtakarlıq və xəyanəti dərin bir nifrətlə damğalamışdır. Ədibin yaratdığı sənət əsərləri nəinki öz qiymətini itirməmişdir, bu əsərlərin təsir qüvvəsi getdikcə daha çox hiss edilməkdədir” [1, s.8, 16].
2. “Geniş ensiklopedik biliyi, fitri istedadı, yorulmaz yaradıcılıq qabiliyyəti və ağır sosial məişət şəraitinə dözümlülüyü C.Cabbarlının klassik ədəbiyyatımızın parlaq simalarından biri kimi tanınması və sevilməsini şərtləndirən başlıca amillərdəndir. Lirik və satirik şeir, nəsr, dramaturgiya, kino və opera ssenarisi sahəsində bacarığını uğurla sınamış, ədəbiyyat və teatr sənətinin bir sıra problemlərindən bəhs edən dolğun və yaddaqalan məqalələr yazmış, rejissor, bədii rəhbər kimi fəaliyyət göstərmiş, ən nəhayət, dövrünün ictimai-siyasi hadisələrindən kənar qalmamışdır. O, şimşəyə bənzəyən, qısa və nurlu həyatında xalqımızın mənəvi sərvətlər xəzinəsini zənginləşdirən böyük ədəbi irs qoyub getmişdir” [2, s.7-8].

Kiçik qruplar müəllimin tapşırığına əsasən, ilk növbədə, sənətkar haqqında mətnlə tanış olur, oxu zamanı diqqəti cəlb edən məsələlərlə bağlı qeydlər aparırlar. Müəllim sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolundan bəhs edən mətnin oxusunun təşkilinə xüsusi diqqətlə yanaşır. Təcrübə göstərir ki, XI sinif ədəbiyyat dərslində verilmiş mətn əvvəlki sinif ədəbiyyat dərslərində verilən mətnlərə nisbətən daha mürəkkəb olduğu üçün şagirdlərin təlim fəaliyyətinin təşkilinə bilavasitə təsir göstərir. Bu baxımdan, kiçik qrupların mətnlə tanışlığı, araşdırma fəaliyyəti daim müəllimin diqqət mərkəzində olmalıdır. Odur ki, müəllim işin gedişi zamanı yeri

gəldikcə məsələyə müdaxilə etməli, şagirdlərin suallarını cavablandıraraq onlara düzgün istiqamət verməlidir.

Kiçik qrupların təqdimatlarının müzakirəsi zamanı şagirdləri maraqlandıran, fikir mübadiləsinə imkan yaradan məsələlərdən biri də Cəfər Cabbarlının təhsili ilə bağlı məlumatlardır. Qeyd edilir ki, ədibin uşaqlıq illəri ağır və məhrumiyyətli keçmişdir. Atasının vəfatından sonra ailənin bütün yükünü anası Şahbikə xanım çəkmişdir. Bütün çətinliklərə rəğmən o, Cəfərin təhsil və tərbiyəsinə xüsusi fikir vermişdir. Cəfər kiçik yaşlarından Bakıda mollaxanada, üçillik ibtidai təhsil verən rus-tatar məktəbində Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq kimi görkəmli sənətkarlardan dərslər almış, təhsilini Ali ibtidai məktəbdə, daha sonra isə Bakı Sənaye Texnikumunda davam etdirmişdir.

Sənətkarın bədii yaradıcılığa necə başlaması ilə bağlı suala cavab olaraq təqdimatlarda bildirilir ki, təhsil illərində ona dərslər deyən qüdrətli ədiblərlə ünsiyyət yazıçının həyatına təsirsiz ötməmiş, erkən yaşlarından bədii yaradıcılığa, lirik, satirik şeirlərlə mətbuatda çıxış etməyə həvəsləndirmişdir. Bu dövrdə o, bədii yaradıcılığa şeirlə başlamış, ilk əsərlərini 1915-ci ildən etibarən müxtəlif jurnal və qəzetlərdə çap etdirmişdir. Dövrünün Seyid Hüseyn, Əliabbas Müznib, Haşım bəy Vəzirov kimi görkəmli ziyalıları ilə tanış olması da onun yaradıcılıq yolunun müəyyənləşməsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Müzakirə zamanı C.Cabbarlının həmin dövrdə dünyagörüşü, həyat mövqeyi, ictimai-siyasi proseslərə münasibətini aydınlaşdırmağa ehtiyac duyulur. Şagirdlərin diqqətinə çatdırılır ki, ədib gənclik illərindən qardaş Türkiyəyə və türkçülük ideyalarına bağlı olmuşdur. Bu, onun yaradıcılığına ciddi təsir göstərmiş, Türkiyədə baş vermiş tarixi hadisələrə, azadlıq mübarizəsinə həsr etdiyi “Trablis müharibəsi” və “Ədirnə fəthi” pyeslərini yazmasına səbəb olmuşdur.

Dərs prosesində şagirdlərin diqqəti ədibin ictimai motivli əsərlərinə yönəldilir. Qeyd edilir ki, şairin gənclik dövrü yaradıcılığında ictimai motivli şeirlər də mühüm yer tuturdu. “Dilənçi” şeirində sənətkar cəmiyyətdə müşahidə etdiyi haqsızlıqlara laqeyd qala bilmir, aclıq, səfalət içində yaşayan insanların acı taleyindən ürək ağrısı ilə söz açırdı:

Qışın boranlı, məşəqqətli bir soyuq gecəsi,
Cahanə lərzə salır yellərin cəfali səsi...
Xərabə içrə qaranlıqda sanki var bir kəs,
İnildəyor, yayılır, titrəyor çəkincə nəfəs.
Bu bir zəif cocuqdur ki, xəstə, bidərman,
Soyuq xərabədə yatmış, inildəyor hər an...

Bu xəstə beş gün olar dəyməyib çörək dilinə,
Qoca ata bu savuqda nə cür gedib dilənə,
Nəhayət, oğlunu görcək ölüm yatağında,
Gedib, yox isə də taqət zəif ayağında...

[4, s.77].

Şeirir müzakirəsi zamanı şagirdlərdə belə bir fikir formalaşır ki, şair dilənçinin düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti təsvir etməklə cəmiyyətdəki ədalətsizliyi, sosial-ictimai bəlaları kəskin tənqid atəsinə tutmuşdur. Müəllifin tənqid hədəfi, ilk növbədə, mərhəmət hissindən məhrum olan, ətrafdakı faciəli həyata düçar olan, yurdsuz, kimsəsiz, zavallı insanların taleyinə laqeyd qalan varlı təbəqənin nümayəndələridir. Əsərdəki dilənçi surəti olduqca yoxsul yaşayan zavallı insanların tipik nümayəndəsidir. Bu şeirində şair zülmət, haqsızlıq, etinasızlıq, laqeydlik mühitində tənha qalan yetimin məhvə məhkum olduğunu ürək ağrısı ilə əks etdirir.

Məktəblilərin diqqəti ədibin romantizm və realizmlə əlaqədar olan yaradıcılıq axtarışlarına yönəldilir, “Vəfalı Səriyyə” pyesində maarifçilik ideyalarının, “Solğun çiçəklər”, “Nəsrəddin şah” pyeslərində isə insan faciələrinin ictimai ziddiyyətlərlə, cəmiyyətdəki müxtəlif təbəqələr arasında fərqlərlə, eqoizm, həsəd, şöhrətpərəstlik kimi mənfi xüsusiyyətlərlə bağlı olması dolğun və ətraflı şəkildə nəzərə çarpdırılır. Həmin əsərlərdə sənətkarın humanizmi, cəmiyyətdəki ədalətsiz mühitdə insanların çəkdiyi əzab və əziyyətlərə həssas münasibəti, ədalətsizliyin sosial səbəblərinə ürək ağrısı ilə yanaşması öz bədii ifadəsini tapmışdır.

Müzakirə zamanı ədibin hekayə yaradıcılığı da diqqət mərkəzində saxlanılır. Şagirdlər qeyd edirlər ki, cəmiyyətdəki haqsızlığa, ədalətsizliyə etiraz motivləri ədibin “Aslan və Fərhad”, “Mənsur və Sitarə” hekayələrində ön planda durur. İnsanın faciəli taleyinin səbəbləri ilə bağlı axtarışları sənətkarın humanizmini, yaşadığı mühitdə qarşılaşdığı haqsızlıqlara laqeyd qalmadığını, hər bir fərdin xoşbəxt olmaq haqqı barədə düşüncələrini əks etdirir. Təqdimatlarda bədii yaradıcılığa şeir, hekayə və pyeslər yazmaqla başlayan C.Cabbarlının daim bu janrlarda əsər yazdığı davam etdirdiyi qeyd olunur. Həmçinin bildirilir ki, onun bədii yaradıcılığının zirvəsini dramaturgiya təşkil edir.

Vətənpərvər sənətkar Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə milli dövlətçiliyimizi tərənnüm edən “Sevdiyim”, “Azərbaycan bayrağına” adlı şeirlər yazmış, milli parlamentdə stenoqrafçı vəzifəsində çalışmışdır.

Müəllimin tapşırığı ilə şagirdlər “Azərbaycan bayrağına” şeirində şairin dünyagörüşünü, siyasi baxışlarını əks etdirən aşağıdakı şeir parçasına münasibət bildirirlər:

Bu göy boya Göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,
 Bir türk oğlu olmalı!
 Yaşıl boya İslamlığın sarsılmayan imanı.
 Ürəklərə dolmalı.
 Bu al boya azadlığın, təcəddüdün fərmanı.
 Mədəniyyət bulmalı.

Müzakirə zamanı qeyd edilir ki, bu əsərdə C.Cabbarlı müstəqil dövlətimizin ücrəngli bayrağının rənglərinin mənalarını bədii şəkildə açmış, xalqımızın müstəqillik arzusunu reallaşmasından doğan milli qürur hissini əks etdirmişdir. Şeirdə şair qəlbindəki milli fəxarət hissindən söz açır, türkçülük, islam, azadlıq ideyalarını böyük sənətkarlıqla tərənnüm edir.

Milli dövlətimizin süqutu ədibi sarsıtmış, sovet hakimiyyətinin gətirdiyi yeni gerçəklik onun böhranlı hallar keçirməsinə, həbsə düşməsinə səbəb olmuşdur. Yeni quruluşun mədəni inqilab siyasəti sənətkarın xalqın tərəqqisi ilə bağlı arzuları, ümidləri ilə səsleşirdi. Ədibin xalqın inkişafı, mədəni tərəqqisi ilə əlaqədar mövqeyi milli dramaturgiyamızın ən dəyərli nümunələri sırasında olan “Ulduz”, “Aydın”, “Oqtay Eloğlu”, “Od gəlini”, “Sevil”, “Almaz”, “1905-ci ildə”, “Dönüş”, “Yaşar” pyeslərində qabarıq şəkildə əks olunmuşdur.

Müəllifin dramaturgiya sahəsində daha böyük uğur qazanmasının səbəbləri araşdırılarkən onun daim fəal, güclü qəhrəman axtarışlarına, “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” faciələrinin bu yolda ilk uğurları olduğuna diqqət yetirilir. Yeni ictimai gerçəklik, 20-ci illərdən sonra yazdığı pyeslərdə ictimai ideal uğrunda fəal mübarizə aparan qəhrəman obrazlarının yaranması ilə nəticələndi. Bu baxımdan, “Od gəlini”, “Sevil”, “Almaz”, “1905-ci ildə”, “Dönüş”, “Yaşar” pyeslərində müsbət qəhrəman problemi öz həllini böyük sənətkarlıqla tapmışdır. Həmin əsərlərdə kəskin sosial-ictimai və siyasi proseslərin, mədəni inqilab, tərəqqi ideyalarının dramaturgiyaya, teatr səhnəsinə gətirilməsi geniş oxucu və tamaşaçı kütləsinə güclü təsir göstərir, minlərlə insanın cəmiyyətdə fəal, mübariz həyat mövqeyi tutmasına təkan verirdi.

Dərsin sonunda şagirdlərin ədibin həyat və yaradıcılığı üzrə mənimsədiyi biliklərin ümumiləşdirilməsi və nəticə çıxarılması üzrə iş aparılır. Şagirdlər bu qənaətə gəlirlər ki, C.Cabbarlının çoxcəhətli yaradıcılığının əsasını müasirlik təşkil

edir. Onun istər öz dövrünün ictimai, mənəvi problemlərini əks etdirən, istərsə də tarixi mövzuda yazdığı əsərlərində müasir oxucunu, tamaşaçını düşündürən aktual məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, ədibin əsərləri böyük ideya-mənəvi təsir gücünə malik olub, oxucuya və tamaşaçıya fəal həyat mövqeyi aşılayır. Müzakirə zamanı C.Cabbarlının novator sənətkar olması, dramaturgiyamıza mərd, xalqın tərəqqisi uğrunda mübarizə aparan qəhrəman obrazları gətirməsi, açıqgözlü, cəsur, geniş dünyagörüşlü qadın surətləri yaratması, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsini və yeniliyin qələbəsini əks etdirməsi məktəblilərin cavablarında xüsusi qeyd olunur.

Şagirdlər C.Cabbarlının əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini dəyərləndirərək bildirirlər ki, dilimizin böyük ustadı olan ədib öz şeir, hekayə, dram əsərlərində ən mürəkkəb fəlsəfi, psixoloji, mənəvi və əxlaqi problemləri Azərbaycan dilində ifadə edərək, ana dilimizi yeni bir inkişaf səviyyəsinə qaldırmışdır. Ədibin bu gün də çoxsaylı oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunan əsərləri ədəbiyyatımızda nəzm, nəsr, dramaturgiya dilinin inkişafı, müasirləşməsi və xəlqiləşməsində müstəsna rol oynamışdır.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə böyük sənətkar C.Cabbarlının həyat və yaradıcılığının orta məktəblərdə tədrisindən, təlim prosesində ədəbiyyat müəllimlərinin qarşısında duran mühüm məsələlərdən söhbət açılır. Məktəb təcrübəsi araşdırılaraq qeyd edilir ki, yuxarı siniflərdə bu mövzuya həsr edilmiş dərslər saatlarında ədibin həyat və yaradıcılıq yoluna nəzər salınır, onun geniş ədəbi fəaliyyəti üçün daha səciyyəvi cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi üzrə araşdırma aparılır, şairə böyük oxucu rəğbəti qazandıran “Ana” şeiri haqqında rəy söylənilir, ədibə həsr olunmuş “Mən bir susmaz duyğuyam ki...” adlı video-material nümayiş etdirilir və şagirdlərin bu video-material barədə fikirləri öyrənilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məqalədə yalnız sənətkarın həyat və yaradıcılıq yolundan bəhs edilir, onun geniş oxucu və tamaşaçı auditoriyası qazanmış dram əsərlərinin adları çəkilsə də, təhlilinə yer ayrılmamışdır. Məqaləni yekunlaşdırarkən müəllif belə qənaətə gəlir ki, C.Cabbarlının əsərləri üzərində müxtəlif illərdə çoxsaylı tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, bu mövzuya məktəb təcrübəsi baxımından müraciət olunmasına daim ehtiyac vardır. Yeri gəlmişkən, gənc tədqiqatçı-alimlər, ədəbiyyatçılar, magistrələr, xüsusilə də cabbarlışünaslar görkəmli sənətkarın dram əsərləri üzərində geniş araşdırma və tədqiqat aparıb, yeni nəticələr əldə edə bilərlər ki, bu da ədəbiyyatımıza, ədəbiyyatşünaslığımıza dəyərli töhfə olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cabbarlı C. (2004). Seçilmiş əsərləri. A.Rüstəmlinin ön sözü. Bakı, Çarşıoğlu. 568 s.
2. Cabbarlı C. (1956). Əsərləri. 3 cildə, I cild. M.Arifin ön sözü. Bakı, Azərənəşr. 419 s.
3. Həbibbəyli İ., Həsənov B., Hüseynoğlu S., Mustafayeva A. (2018). Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr. 208 s.
4. Həsənov B., Hüseynoğlu S., Mustafayeva A. (2017). Ədəbiyyat. XI sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, Bakınəşr. 208 s.
5. Həsənov B., Əliyev S., Mustafayeva A., Verdiyeva N. (2020). Ədəbiyyat. IX sinif üçün dərslik. Bakı, Bakınəşr. 208 s.
6. <https://www.youtube.com/watch?v=7ISj2JlQZ8>
7. <https://www.memim.az/xeberler/men-bir-susmaz-duyguyam-ki-1597327380>
8. <https://525.az/news/117680-cefer-cabbarli-dramaturgiyasi>

Azərbaycan dili fənnində ümumiləşdirici dərslərin yeni sistemi: nəzəriyyə və təcrübi söhbətlər

Aynur Şelemanova

Doktorant, Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: aynurselemanova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8972-6064>

XÜLASƏ

Ümumiləşdirmə fəlsəfi kateqoriya hesab edilir. O, elmi tədqiqatın metodu olduğu kimi, təlimin də metodu sayılır. Ümumiləşdirmə xüsusi halları ümumiyyə daxil etmək deməkdir. Bu yolla ayrı-ayrı elmi anlayışları daha geniş məfhumda ifadə etmək mümkündür. Belə olan halda, ümumi anlayışlar təsnifatlara çevrilir. Məsələn, nitq hadisələri, cümlə və ədəbiyyat kimi. Onlar növlərə, tiplərə və s. bölünür. Məqalədə bir çox anlayışlardan bəhs edilir. Bildirilir ki, nəticə ümumiləşdirmələrdən ibarətdir. Atalar sözləri, məsəllər və deyimlərin, həmçinin əlamətin də ən geniş və ümumiləşmiş anlayış olduğu diqqətə çatdırılır. Qeyd edilir ki, nitq hissələri təlimin başlıca əlamətlərini yığcam şəkildə ifadə edən ümumiləşdirmə nümunəsidir. Şagirdləri də bu kimi bacarıqlara yiyələndirmək Azərbaycan dili fənninin ən mühüm vəzifəsidir.

AÇAR SÖZLƏR

ümumiləşdirici təlim, çalışmaların növləri, müstəqil işlər, təlim metodları, mövzuların ümumiləşdirilməsi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 12.01.2022

qəbul edilib: 18.01.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

M E T H O D S

New system of generalization lessons in the Azerbaijani language: theory and practical conversations

Aynur Shelemanova

Doctoral student, Baku Slavic University. Azerbaijan.

E-mail: aynurselemanova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8972-6064>

ABSTRACT

Generalization is a philosophical category. It is a method of teaching as well as a method of scientific research. Generalization is the inclusion of specific cases, factual materials in a generalization. In this way, individual scientific concepts can be expressed in a broader sense. General concepts become classifications. For example, such as speech events, sentences, literature, and so on. They are divided into types, types, etc. There are many concepts in scientific research. The result part consists of generalizations. Proverbs, parables, sayings are generalizations. The teaching process is the discovery of the secrets of science. Adjectives depend on color, taste, quality, volume, etc. reports. Synthetically expressing the main features of speech training is an example of generalization. The most important task is to teach students this skill. The article deals with this issue.

KEYWORDS

general training, types of work, independent work, training methods, generalization of topics

ARTICLE HISTORY

Received: 12.01.2022

Accepted: 18.01.2022

Giriş / Introduction

Klassik pedaqogikada deyildi ki kimi, dərslər, təlimin ən geniş yayılan növü və ya formalarından biridir. Bunlara qarışıq tipli və ya kombinə edilmiş dərslər, yeni bilik verən, möhkəmləndirmə, imla, ifadə, inşaa və s. dərslər aiddir. Dərslərin klassik tip və növlərindən əlavə, müasir tip və növləri də mövcuddur. Bu cür dərslər təlim metodlarının adları ilə bağlı olur. Məsələn: interaktiv, integrativ, frontal, kurikulum, ənənəvi, ümumiləşdirici təkrar dərslər və ya qiymətləndirmə dərsləri və s.

Təlim və təhsil haqqında nəzəriyyələr didaktika adlanır. Klassik pedaqoqlar – Y.A.Komenski, D.K.Uşinski və başqalarının yaradıcılığı indi də öyrənilir və yeri gəldikcə onların fikirlərinə istinad olunur. Azərbaycan didaktikası olan akademik M.M.Mehdizadə, professorlar N.M.Kazımov, Ə.A.Ağayev və onların yetirmələrinin tədqiqatları ənənəvi təlimlə əlaqədardır.

Müasir didaktika bəzi klassik ənənələri özündə əks etdirsə də, ona fəallaşdırıcı təlim nəzəriyyəsi deyilir. Fəallaşdırıcı təlim texnologiyaları interaktiv metodların motivləşdirmə, tədqiqatçılıq, müzakirə (dialog-diskussiya), ümumiləşdirmə və qiymətləndirmə yolu ilə xarakterizə olunur. Təlimin tərəkür və nitq inkişafı aspektləri tarixin sınaqlarından çıxmış böyük bir sistemdir.

Təlimə münasibət hər zaman müxtəlif olmuşdur. Tədqiqatlar zamanı düşüncənin obyekt və subyektləri dəyişdikcə fərqli yanaşmalar meydana çıxmışdır. Bir neçə nümunə ilə fikrimizi ifadə etməyə çalışaq. Müasir pedaqoqlardan olan prof. M.İsmixanovun “Pedaqoji terminlərin izahlı lüğəti”ndə qeyd edildiyi kimi, dərslərin təlimin əsas təşkilat forması olması fikri əsrin böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski tərəfindən nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır. Pedaqoqun “Böyük didaktika” əsərində qeyd edilir ki, dərslər struktur unsurları və tiplərinə görə çox fərqlidir. Belə ki, əsərdə hər bir dərslər tipi özünəməxsus quruluş və mərhələsi ilə seçilir.

Qeyri-standart dərslər növləri də mövcuddur. Tipindən və quruluşundan asılı olmayaraq, bütün dərslər üçün ümumi tələblər vardır [6, s.14]. Professor M.İsmixanov dərslər növlərinə aid təsnifatda onlardan bəzilərinə belə əsaslandırır: “Dərslərin səmərə və keyfiyyətini təmin etməyə yönələn başlıca tələblərin didaktika baxımından dərslərin ümumi təlim prinsiplərinə cavab verməsi üçün xüsusi tələblər bunlardır: əsas səmərə əldə edilməli, optimal məzmun tətbiq edilməli, əlverişli, mənəvi və psixoloji iqlim mühiti yaradılmalı, təşkilatlarla müstəqil və yaradıcı fəaliyyət üçün əlverişli şərait qurulmalıdır” [6, s.14]. Dərslərin strukturu və quruluşu haqqında deyilənlərlə bağlı ümumiləşdirilmiş fikir təxminən belədir: Dərslərin strukturu dedikdə, bunlar daha düşündürücü görünür. Belə ki, hər bir dərslədə əsas unsurların

qarşılıqlı əlaqəsi və ardıcılığında istifadə olunan quruluş nəzərdə tutulur. Həmin ünsürlərə yeni biliyin mənimsədilməsi, tətbiqi, möhkəmləndirilməsi, şagirdlərin yaradıcı axtarışları, yoxlama və s. daxildir. Dərsin strukturu və didaktik məqsədləri materialın məzmunundan, sinfin və şagirdlərin hazırlıq səviyyəsindən və s. asılıdır. Bütün bunlar da çoxcəhətli struktura malik dərslərinin müxtəlifliyini təmin edir [6, s.15].

Dərs tiplərindən bəhs edən pedaqogika kitablarında müxtəlif cür yanaşma və şərhlər verilmişdir. Azərbaycan didaktlarından akademik M.Mehdizadə, professorlar N.Kazımov, Ə.Əfəndizadə, Y.Kərimov, Ə.Ağayev, H.Balıyev, M.İsmixanov və N.Cəfərovanın bir-birindən fərqli təsnifatları mövcuddur. Yuxarıda adları sadalanan alimlər dərslərin didaktik xüsusiyyətlərə əsasən təsnif etmişlər. Onların dərslərin təsnifatlarına dair fikirləri demək olar ki, eynidir. Yalnız şərhlər zamanı bəzən genişlik və ya yığcamlıq hiss olunur. Pedaqoq və metodistlərin fikirlərinə istinadən qeyd edə bilərik ki, dərslərin əksəriyyətində bir komponent daha çox dominantlıq təşkil edir. Bu cür komponent dərslərin əsas məqsədi ilə bilavasitə bağlıdır. Didaktik məqsəddən asılı olaraq 5 dərslərin fərqləndirilir:

1. yeni bilik verən dərslər;
2. möhkəmləndirmə dərsləri;
3. tətbiqetmə dərsləri;
4. yoxlama dərsləri;
5. mürəkkəb (bəzi mənbələrdə qarışıq və ya kombinə edilmiş) dərslər.

Bu dərslərin quruluşunda əsas məqsədə daha çox vaxt ayrılır. Ənənəvi təlim metodologiyasında görüldüyü kimi, ümumiləşdirici dərslərin adı yoxdur. Məgər verilən biliyin təkrarı və möhkəmləndirilməsi ilə ardıcıl olaraq ümumiləşdiricilik məqsədi həyata keçirilməli deyilmi?

Professor F.Rüstəmov bir çox məsələlərə aydınlıq gətirdiyi kimi, bu məsələ barəsində də öz fikrini bildirmiş və qeyd etmişdir ki, müasir təlim prosesi ənənəvi təlimdən fərqli şəkildə, maksimum idarə edilə bilən mürəkkəb və çoxcəhətli prosesdir. Texnologiyaların köməyi ilə həll edilən başlıca problem təlim prosesinin idarə olunmasıdır. Ənənəvi və qeyri-texnoloji təlim metodlarının nöqsanları çoxdur. Qeyri-müəyyənlik, öyrənmə əməliyyatlarının az idarə olunması, mənimsəmənin yoxlanılmasının subyektiv və epizodik xarakter daşması buna nümunə ola bilər. Pedaqoqun fikrincə, ənənəvi yanaşmada müəllim yalnız bilik vermək məqsədini qarşıya qoyur. Texnologiyaya görə təlimin məqsədi şagirdin vəziyyətini, onun biliklərini, fikir və davranışını dəyişməkdir. Texnologiyanın vəzifəsi təlimçini

sistemin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələşdirməkdir [5, s.248].

Dilçi-metodist olaraq qeyd olunanlara bizim münasibətimiz necədir? Fikrimizcə:

1. Dərs şagird üçün ağır fəaliyyət meydanı olmamalıdır.
2. Dərs şagirdlərin marağını təmin edə biləcək fəaliyyət prosesinə çevrilməli və onları başlıca məqsədə xidmət edən hazırlıq mərhələsinə doğru aparmalıdır.
3. Yeni texnoloji fəaliyyət dərs prosesini ölçmə, təyinetmə və quraşdırma cihazına döndərməməlidir. Biliyi ölçmə hissi oyma, düşündürücü və danışdırıcı vasitələrlə həddindən artıq yüklənməməli və pedaqoqlar şagirdlərə dərs tapşırıqlarını verən zaman onların psixologiyasını nəzərə almağı unutmamalıdırlar.

Ölkəmizdə standart və qeyri-standard dərslərin tətbiqi 2008-ci ildən etibarən həyata keçirilir. Bu cür dərslər seçilən mərhələləri ideolizə edir. Pedaqoji fəaliyyətdə onlarla, bəlkə də daha çox dərs tiplərindən istifadə olunması bununla əlaqədardır. “Pedaqogika. Yeni kurs” kitabında həmin dərs tiplərinin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilmə metodikası haqqında geniş məlumat verilmişdir. Ən çox yayılan qeyri-standard dərs tipləri aşağıdakılardır:

1. işgüzar oyunlar;
2. dərslər – mətbuat konfransı;
3. yarış dərsləri;
4. məsləhət dərsləri;
5. kompüter dərsləri;
6. qarşılıqlı təlim dərsləri;
7. yaradıcılıq dərsləri;
8. məqbul dərslər;
9. fantaziya dərsləri;
10. dərslər və oyunlar;
11. həqiqəti tapma dərsləri;
12. dərslər – konsertlər;
13. dialoq dərslər;
14. dərslər – rollu oyunlar;
15. dərslər – konfranslar;
16. dərslər – seminarlar;
17. dərslər – ekskursiyalar;
18. inteqral dərslər;
19. məhkəmə dərsləri [3, s.248-249].

Göründüyü kimi, bu siyahıda ümumiləşdirici dərslər termini yoxdur. Ümumiyyətlə, yeni texnoloji ədəbiyyatda 36-ya qədər qeyri-standart dərslər tipi göstərilir [2, s.239-240]. Fikrimizcə, istər standart, istərsə də qeyri-standart dərslər tiplərinin adlarını artırmaq düzgün deyildir. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, burada məqsədlər də dərslər tipi kimi verilmişdir. Bununla belə, ənənəvi dərslər tiplərində olanların əksəriyyəti nəzərə alınmamışdır. Məsələn, ümumiləşdirici təkrar dərslər, kino dərsləri, hazırcavablar klubu dərsləri və s.

Gəldiyimiz qənaətə əsasən, göstərilən dərslər tiplərinin bəzilərini təlimdə “mərhələ” adlandırılmalıdır. Bunlar verilən bilik və bacarığın təkmilləşdirilməsinə xidmət edən ümumiləşdirmə formalarıdır. İmla dərsləri vasitəsilə şagirdlərdə nəyin necə yazılması haqqında təsəvvürlər, ifadə dərsləri ilə şagirdlərdə məzmun və oxunu ifadə etmək təsəvvürü, inşa dərsləri vasitəsilə isə şagirdlərdə mövzunu dərk etmək, informasiya toplamaq və onları sistemə salmaq bacarıqları formalaşdırılır.

Dərslərin mərhələlərində tətbiq olunan ümumiləşdirici dərslər ilə ümumiləşdirici təkrar dərsləri qarışdırmaq doğru olmaz. Çalışmaq lazımdır ki, ümumiləşdirmə bacarıqları elmi-fəlsəfi, elmi-məntiqi və elmi-metodik müstəvilərdə yaradılsın. Çünki şagird ümumiləşdirmə bacarığında həyatın bir çox sahələrində istifadə etməli olur. Məktəbin, təhsilin də vəzifəsi şagirdlərdə həyatı bacarıqlar aşılamaqdan ibarətdir.

VI-VII siniflərdə “Azərbaycan dili” fənninin məqsəd və vəzifəsi şagirdlərdə nitq mədəniyyəti normalarına uyğun vərdişlər formalaşdırmaqdır. Nitqdə hər bir ifadə, söz və poetik fikir ümumiləşdirmə nümunəsi sayılır. Aşağıda verilən müdrik kəlamlarda ümumiləşdirici fikirlərə nəzər salmaq:

Sözün mənasındadır söz deyən qüdrəti,
Çün ətrindən bəllənər hər gülün lətafəti
[Saib Təbrizi].

Çox danışmaq, bəlkə sənə asandır,
Çox oldu, – desələr, böyük nöqsandır!
[Nizami Gəncəvi]

Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim
[Məmməd Araz].

Gözlərimə sürtəcəyəm kölgən düşən torpağı,
Azərbaycan bayrağı! Azərbaycan bayrağı!
[Ramiz Qusarçaylı]

Gücsüz tanrıdansa,
Güclü qəhrəman,
Hörmətə, izzətə,
Layiq hər zaman
[Hüseyn Cavid].

Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram,
Qolumdakı zəncirləri qıram gərək, qıram, qıram!
[Xəlil Rza Ulutürk]

Söz var ki, kəsdirər başı,
Söz var ki, kəsər savaşı
[Şah İsmayıl Xətai].

Verilən poetik nümunələrin hər biri ümumiləşdirici məzmun kəsb edir: Söz deyənün qüdrətli olması necədirsə, gülün lətafəti də elədir, çox danışmağı məharət hesab etmə, çox oldu desələr, böyük nöqsandır, Vətən səni oğul deyə qəbul edərsə, qayasında mamır olmaq şərəfətdir, bayrağımız bizim varlığımızdır, gücsüz tanrılara səcdə etmə, güclü, qeyrətli oğullar səcdəyə layiqdirlər, qolumdakı zənciri qırmadan azad olmaq mümkün deyil, elə söz de ki, savaş yaratmasın, savaşı kəssin.

Beləliklə, aydın olur ki, ümumiləşdirici təlimdə ümumiləşdirmələr aparmaq üçün Azərbaycan dili dərslərinin imkanları çox genişdir. Onlar linqvistik olduğu kimi, həm də ekstra linqvistik xarakterə sahib olur. Yuxarıda verilən poetik nümunələr bunlara misaldır.

Nəticə / Conclusion

Azərbaycan dili təlimində fikri ümumiləşdirmə bacarıqlarının imkanları, onun forma və yolları geniş olduğu kimi, metodları, priyom və üsulları da zəngin və rəngarəngdir. İnteraktiv metod və ya təlim texnologiyalarını sadalamış olsaq, qarşımızda xeyli sayda metodların cəmini görə bilərik. Bu isə yeni təlimin uğurları deməkdir. Ümumiləşdirici təkrarın motivator funksiyası bizə onu deməyə əsas verir ki, ənənəvi təlimə aid dərslər tipləri çox ola bilər. Lakin o, təlim prosesindən ibarət olmalı və ümumiləşdirici anlayışlar formalaşdırmalıdır. Ümumiləşdirici təkrar mənalı bir söz, ifadə, atalar sözləri, məsəllər, hikmətli sözlər, ritorik suallar və nəhayət, nəticə ilə yekunlaşmalıdır. Belə ki, hər hansı əhvalatdan əldə edilən nəticə ümumiləşmədir. O da öz növbəsində fəlsəfi metod və ya ayrıca bir kateqoriya hesab olunur. Metodikamızda bunlar nəzərə alınmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. İsmayılov R., Cəfərova D., Məmmədova S. (2016). Azərbaycan dili (VI sinif üçün dərslik). Bakı, Altun Kitab. 192 s.
2. İsmayılov R., Rüstəмова A., Allahverdi H., Məmmədova S. (2014). Azərbaycan dili (VII sinif üçün dərslik). 175 s.
3. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. (2008). Bakı, Kövsər nəşriyyatı. 224 s.
4. Qurbanov V.T. (2021). Oxu və nitq inkişafı təlimi. Bakı, Müəllim nəşriyyatı. 128 s.
5. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. (2002). Pedaqogika. Yeni kurs. (Pedaqoji universitetlərin tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, Çarşıoğlu. 512 s.
6. Pedaqoji terminlərin izahlı lüğəti (prof. M.A.İsmixanovun redaktorluğu ilə). (2018). Bakı, ADPU nəşriyyatı. 156 s.
7. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). (2012). Bakı, Mütərcim. 402 s.

Q R A M M A T İ K A

Nizami poeziyasındaki bəzi aforizmlərin sintaktik-semantik xüsusiyyətləri

Ədalət Abbasov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, ADPU. Azərbaycan. E-mail: abbasov-edalat@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

XÜLASƏ

Söz minlərlə sirli gövhərləri, mənalı və hakimənə fikirləri üzə çıxarmaq qüdrətinə malikdir. Bu baxımdan söyləmək olar ki, orijinal, hikmətli fikrin yığcam və təsirli ifadəsi Nizami yaradıcılığının semantik dayacağı, məntiqi zənginliyinin təzahürüdür. Dahi sənətkarın aforizmləri arasında insanın mənəvi ucalığını ifadə edən hikmətli kəlamlar üstünlük təşkil edir. Məlumdur ki, hər bir dilin söz sırası həmin dilin qrammatik qanunlarına əsasən tənzimlənir. Belə olan halda, cümlə üzvləri də məhz bu qanunlara əsasən sıralanır. Cümlə üzvlərinin qrammatik təbiəti onların qrammatik kateqoriyalarla münasibətindən, həmçinin bu münasibətin dərəcəsi və ifadə tərzindən asılıdır. Cümlədə struktur və struktur-semantik cəhətdən cümlə üzvlərinin mövqeyi fərqli olduğu üçün hər bir üzvün quruluş sırası da fərqli səciyyə daşıyır. Nizami poeziyasının hər kəlməsi bir aforizmdir. Onlar öz sintaktik-semantik quruluşu baxımından sadə cümlə konstruksiyasına uyğun gəlir.

AÇAR SÖZLƏR

aforizmlər, sintaktik struktur, semantik cəhət, cümlə konstruksiyası, “fəlsəfi müvazinət”

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 21.01.2022
qəbul edilib: 26.01.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor İsmayıl
Kazımov.

Syntactic-semantic features of some aphorisms in Nizami's poetry

Adalat Abbasov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor. Department of Azerbaijani language and its teaching technology. ASPU. Azerbaijan.

E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

ABSTRACT

The word has the power to reveal thousands of mysterious gems, meaningful and dominant ideas. From this point of view, it can be said that the concise and effective expression of the original, wise idea is the semantic support of Nizami's work, the manifestation of its logical richness. Among the aphorisms of the great artist, the wise sayings that express the spiritual greatness of man prevail. It is known that the word order of each language is regulated by the grammatical laws of that language. In this case, the members of the sentence are ranked according just to these laws. The grammatical nature of sentence members depends on their relationship to grammatical categories, as well as the degree and style of this relationship. Since the position of the sentence members is different from the structural and semantic point of view in the sentence, the structural order of each member is also different. They correspond to a simple sentence construction in terms of their syntactic and semantic structure.

KEYWORDS

aphorisms, syntactic structure, semantic aspect, sentence construction, "philosophical balance"

ARTICLE HISTORY

Received: 21.01.2022

Accepted: 26.01.2022

Giriş / Introduction

Sirlər xəzinəsinin xəzinədarı olan söz, minlərlə sirli gövhərləri, dəyərli, mənalı və hakimanə fikirləri üzə çıxararaq, ona dərkətmə imkanı verir. Sözün bu idraki gücü məcazi mənada işləndikcə oxucu və dinləyiciyə emosional şəkildə təsir edir. Bu üslubi qaydadan kəsərli poetik vasitə kimi böyük söz ustadı Nizami Gəncəvi də məharətlə istifadə etmişdir.

“Müəyyən orijinal və hikmətli bir fikrin yığcam və təsirli şəkildə ifadəsi” Nizami yaradıcılığının semantik dayağı və məntiqi zənginliyinin təzahürüdür [4, s.12]. Obrazlı formada ifadə etsək, təpədən dırnağa Nizami poeziyasına “fəlsəfi müvazinət” verən aforizmlərin sintaktik cəhətdən təhlili şairin “Xəmsə”sinin bir daha dəyərli tədqiqat obyektinə olmasına bariz nümunədir.

Əvvəlcədən qeyd edək ki, məqalədə sintaktik-semantik və struktur-semantik xüsusiyyətləri baxımından şərh edəcəyimiz aforizmlər nəzm formasındadır. Onlara cümlə üzvlərinin sıralanması cəhətdən yanaşdıqda, həmin cümlə tiplərinin struktur tərkibində inversiya hadisəsi daha çox müşahidə edilir ki, bu da təbiidir. Belə ki, nəzm dilində söz sırası qanununun inversiyası qəbul edilmiş qrammatik qaydadır. Bu problemin araşdırılmasının məqsəduyğunluğu əsasən iki meyara əsaslanır:

- 1) cümlə üzvlərinin sıralanması;
- 2) sintaktik-semantik xüsusiyyətlər.

Göstərilən tədqiqat meyarlarının özlərinin də daxilən yeni araşdırma üsulları ilə təhlil edilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, birinci meyar komponentlər arasında məna əlaqələrinin təhlilini, ikinci meyar isə sintaktik-struktur məna və sintaktik-modal məna anlayışlarının şərhini planlaşdırır. Problemin həlli üçün üzvlərin sıralanmasını prioritet məsələ hesab edirik:

1. Dovşanı hər bir yerin tazısı tutar.
2. “Gənclik hər kişini susduran zaman,
Qocanın susması nöqsan deyilmi?”
3. Ümidin qırılsa, ürəkdən çalış.
4. Uğurlu zamanda zəfər gözləyən,
Düşmən qorxusunu silsin könüldən.
5. Diləkçin kim köynək geysə tərsinə,
Duayla avanda çevirər yenə.
6. Zəiflik çoxalar qan olanda az,
Qan çox olan zaman tutular boğaz [İskəndərnamə].

“Sintaktik təhlilə başlamazdan əvvəl deyə bilərik ki, dahi sənətkarın aforizmləri sırasında insanın mənəvi ucalığının ifadəsinə aid hikmətli kəlamların sayı çoxluq təşkil edir. Bu poetik zinətin böyük söz ustasının dövrünün gərəkli elmlərə, eləcə də sələfləri və müasirlərinin yaradıcılığına yaxından bələd olması qənaətinə gəlməsi daha düzgündür” [1, s.13].

Məlumdur ki, hər dilin söz sırası həmin dilin qrammatik qanunlarına əsasən tənzimlənir. Cümlə üzvləri də məhz bu qanunlara uyğun olaraq sıralanır. Cümlədə struktur və struktur-semantik cəhətdən üzvlərin mövqeyi fərqli olduğundan hər bir üzvün quruluş sırası da özünəməxsusdur. “Cümlə üzvlərinin qrammatik təbiəti onların qrammatik kateqoriyalarla münasibətindən, bu münasibətin dərəcəsiindən və ifadə tərzindən asılıdır” [3, s.179].

Yuxarıda verilən nümunələrdə söz sırası nəzm əlamətləri baxımından düzülüşdür. Söz sırası sxemlərinin pozulması danışıq prosesi zamanı heç bir qrammatik fikir ifadə etmədiyi halda, nəzm strukturunda xüsusi bədii mənə kəsb edir. Yuxarıda nümunə göstərilən sintaktik aforizmləri nəsr dilinin söz sırası qanunlarına uyğun strukturda təqdim etsək, aşağıdakı cümlə konstruksiyası alınacaq:

1. Hər bir yerin tazısı dovşanını tutar.
2. Gənclik hər bir kişini susdurduğu zaman qocanın susması nöqsan deyilmi?
3. Ümidin qırılma, ürəkdən çalış.
4. Uğurlu zamanda zəfər gözləyən, düşmən qorxusunu könüldən silsin.
5. Kim dilək üçün tərsinə köynək geyinsə, yenə duayla avanda çevirər.
6. Qan az olanda zəiflik çoxalar, qan çox olan zaman boğaz tutular.

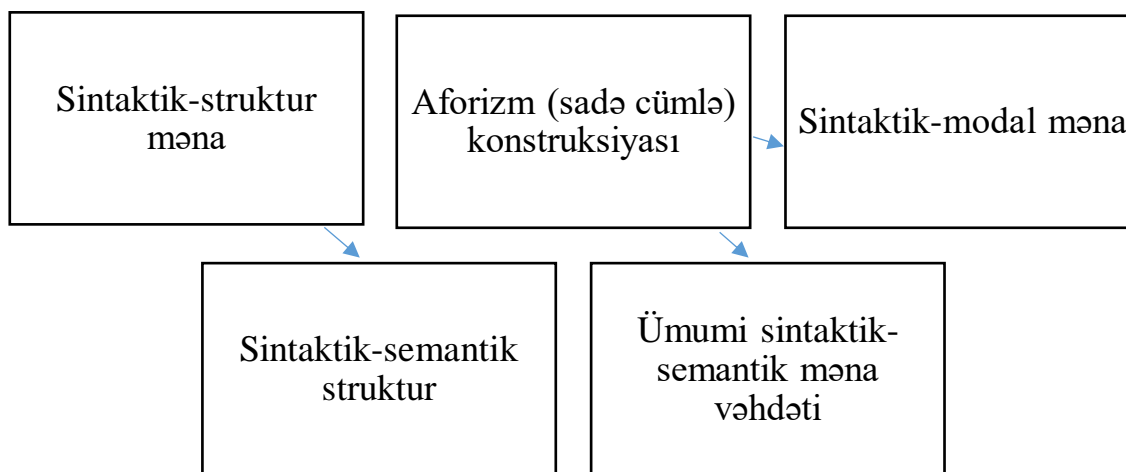
Cümlə üzvlərinin nəsr dilinə uyğun sıralanması komponentlər arasında daha çox leksik və lüğəvi mənənin ifadəsi baxımından səciyyəvidir. Nəzm dilində isə komponentlərin struktur dəyişikliyinə uğraması məqsədyönlü funksiyanın icrasına xidmət edərək, sözlərin ekspressiv imkanlarının aktivləşməsinə təmin edir. Cümlə üzvlərinin quruluş cəhətdən dəyişməsi həm semantik-struktur dəyişikliyinə, həm də inversiyaya səbəb olur.

Fikrimizi qeyd edilən nümunələrdən biri üzərində aydınlaşdıraq: *Uğurlu zamanda zəfər gözləyən, düşmən qorxusunu könüldən silsin*. Bu sadə cümlə konstruksiyasında semantik keyfiyyət “*uğurlu zaman*”, “*düşmən qorxusu*” və “*könüldən silmək*” ifadələrində əks olunur. Göründüyü kimi, qeyd edilən ifadələr həm ifadədaxili (öz aralarında), həm də ifadələrarası sintaktik əlaqə yaradaraq sintaktik-semantik strukturun və bu quruluşdan törəyən struktur-semantik mühitin

formalaşmasını təşkil edir. Birinci ifadədə – *uğurlu zaman* yanaşma əlaqəsi, ikincidə – *düşmən qorxusu* uzlaşma əlaqəsi, üçüncü ifadədə isə *könüldən silmək* feili birləşmə sintaktik əlaqə strukturu mövcuddur. Bunlar arasındakı əlaqə sintaktik-struktur və sintaktik-modal mənalarının vəhdətini təşkil edir.

Nəticə / Conclusion

Qeyd etdiyimiz nəzəri fikirləri əyaniləşdirsək, aşağıdakı qrafik sxem alınacaq:

Aforizmlərin semantik xüsusiyyətləri iki formada təzahür edir:

- 1) kontekstual-situativ;
- 2) ümumi-ictimai.

Mətn daxilində ifadə edilən aforizmlərin mənası daha təsirli olur. Ümumi deyilən aforizmlər ictimai səciyyə daşdığı üçün onların semantik gücü öz təbii tarazlığında qalır. Nizaminin aforizmləri konkret mətn situasiyasında effektivlik dərəcəsinə görə daha böyük təsire malikdir. Ümumiyyətlə, onun hər kəlməsi bir aforizmdir. Poemalarında bəzən bütöv bir bəndin aforizmlərdən ibarət olduğunun şahidi oluruq. Məsələn:

İnsan yem dalınca qaçmasın gərək,
 Quşdan ayıq olsun, zirəkdən zirək,
 Çalış öz xalqının işinə yara,
 Geysin əmələndən dünya zərxcara
 [Yeddi gözəl].

Verilmiş bəndin ümumi aforistik-semantik məzmununun məntiqi ifadəsinə görə, insan məqsədsiz yaşamamalı, mənasız ömür sürməməlidir. Sənətkar bu misralarla insanları “zirək” və “ayıq olmaga” səsləyir.

Nizami poeziyasındakı bir sıra aforizmlərin struktur-semantik və sintaktik-semantik məzmununda “*dilin yığcamlığı*”, “*az sözlə dərin məna ifadə etmək bacarığı*” kimi qiymətli fikirlər səsləndirilir:

Sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,
Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun.

Nitqdə müxtəlif təsviri boyalardan istifadə etmək üçün dil danışana geniş imkanlar verir [2, s.158]. Məhz Nizaminin də yaradıcılıq boyu zəngin aforizmlərdən istifadə etməsi söylədiyi fikirlərin obrazlı ifadəsinə yeni çalar qatmışdır. Poeziyasının məzmun və ideyasından göründüyü kimi, Nizami Gəncədən doğan bir Günəşdir. Fiziki günəşdən fərqli olaraq, Nizami Günəşi heç vaxt sönmür, əbədi məşələ çevrilərək bütün dünyaya işıq saçır. Dünya durduqca bu Günəşin istiliyi də soyumayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abbasov Ə. (2018). Səməd Vurğun yaradıcılığında istifadə edilən aforizmlərin sintaktik-semantik xüsusiyyətləri. Pedaqoji Universitetin xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, № 2. Bakı, s.12-19.
2. Abdullayev A. (1968). Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 235 s.
3. Abdullayev Ə.Z., Cəfərov N.Q., Seyidov Y.M. (1972). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə. Bakı, Maarif. 424 s.
4. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. (2020). İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm və təhsil. 654 s.
5. Gəncəvi N. (1964). İskəndərnamə. Bakı, Azərnəşr. 427 s.
6. Gəncəvi N. (1986). Poemalar. Bakı, Maarif. 265 s.

Q R A M M A T İ K A

Xüsusişmə və əlavələr

Nabatəli Qulamoglu

Dövlət İmtahan Mərkəzi yanında İctimai Şuranın üzvü, təhsil eksperti. Azərbaycan.

E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilinin problematik məsələlərindən biri olan xüsusişmə haqqında araşdırmalar aparılmış, rusiyalı dilçi-alimlər A.M.Peşkovski və V.V.Vinoqradovun bu məsələlər barədə fərqli yanaşmaları tədqiq edilərək elmi əsaslarla izahı verilmişdir. Tədqiqat işində əsas məqsəd “Xüsusişmə” mövzusunə punktuasiya aspektindən yanaşmaq olmuşdur. Bu mövzu vaxtilə orta məktəb dərsliklərinə daxil edilsə də, onun tədrisi zamanı bir sıra çətinliklər meydana çıxmışdır. Bu çətinliklər, ilk növbədə, mövzunun mübahisəli olması ilə bağlı idi. Xüsusişmələr, cümlə üzvləri və onlarla bağlı olmayan sözlər (xitab, ara sözlər və s.) arasında yer alan qrammatik kateqoriyadır. Ona görə də məqalədə xüsusişmə ilə bağlı dilçi-alimlərin oxşar və ziddiyyətli baxışları təhlil edilmiş, xüsusişmənin əsas əlamətlərinə əsaslanaraq onun cümlədəki rolu, oxşar qrammatik kateqoriyalara yaxınlığı tədqiq edilmişdir. Məqalədə həmçinin xüsusişməyə aid mübahisəli məqamlar oxuculara təqdim edilmiş, bunlardan rəasional nəticələr çıxarılmış və onun bir çox hallarda fakültətiv xarakter daşdığı vurğulanmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

xüsusişmiş üzv,
aktuallaşma,
xüsusişmədə durğu
işarələri, qrammatik
kateqoriya, əlavələr

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 28.01.2022

qəbul edilib: 02.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor İsmayıl
Kazımov.

Specializations and additions

Nabatali Gulamoghlu

Member of the Public Council under the State Examination Center, education expert.

Azerbaijan. E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

ABSTRACT

The article conducts research on specialization, which is one of the problems of the Azerbaijani language, explains the scientific approaches of Russian scientists A.M.Peshkovsky and V.V.Vinogradov on these issues on a scientific basis. The main purpose of the research was to approach the topic of "Specialization" from the point of view of punctuation. This topic was once included in high school textbooks, but there were a number of difficulties in its teaching. These difficulties were primarily due to the problematic nature of the issue. Specializations are grammatical categories that occur between sentence members and unrelated words (speech, interjections, etc.). Therefore, the article analyzes similar and contradictory views of linguists on specialization, based on the main features of specialization, its role in the sentence, its closeness to similar grammatical categories. The article also presents controversial points of specialization to readers, draws rational conclusions from them, and emphasizes that in many cases it is optional. At the same time, the article clarifies the relationship between specialization and additions.

KEYWORDS

specialized
member,
actualization,
punctuation marks
in specialization,
grammatical
category, additions

ARTICLE HISTORY

Received: 28.01.2022

Accepted: 02.02.2022

Giriş / Introduction

Məqalə adında verilən iki əsas dil anlayışını paralel işlətməyimiz konkret məqsəd daşıyır. Belə ki, onlar arasında müəyyən yaxınlıq əlaqələri mövcuddur. Dilçiliyə aid müxtəlif ədəbiyyatlarda bu yaxınlıq barədə kifayət qədər məlumat verilmişdir. Müəlliflərin böyük əksəriyyəti əlavələri xüsusiləşən və xüsusiləşməyən növlərə bölməyi üstün tutmuşdur. Bu təsnifat əlavələr üçün yetərli olsa da, xüsusiləşmələrin izahı zamanı müəyyən çətinliklər yaradır.

Əslində, “əlavə” geniş anlayışdır. Bunu izah etmək üçün bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

1. Orta təhsil alan sizlər, *kolxozun qabaqcıl gəncləri*, buna necə dözürsünüz? [M.İbrahimov]
2. Xəlil *yüzbaşı* hamını dustaq edir [M.F.Axundzadə].
3. Bu arvad hamı ilə görüşür, *bir məndən başqa* [M.İbrahimov].
4. Pambığı qapana qoysunlar, növlərə (*sortlara*) ayırsınlar [C.Məmmədquluzadə].

Verilmiş nümunələrdə fərqləndirilmiş söz və ifadələrdən 1-ci aydınlaşdırıcı söz, 2-ci xüsusiləşməyən əlavə, 3-cü qoşmalı xüsusiləşmə, 4-cü isə əlavədir. Burada xüsusiləşmələrin iştirak etdiyi və etmədiyi cümlələrdə əlavə məlumat məzmunu vardır.

Onu da qeyd edək ki, cümlənin xüsusiləşən və xüsusiləşməyən üzvləri arasında dəqiq sərhəd yoxdur. Xüsusiləşməni tədqiq edən alimlər (Azərbaycan və rus dilçiləri) bir çox hallarda xüsusi intonasiya ilə deyilişi və aktuallığı şübhə doğuran nümunələrdən istifadə etmişlər. Əlbəttə, belə nümunələr cümlə üzvlərindən xüsusi intonasiya ilə ayrılan xüsusiləşmələrdən kəskin şəkildə fərqlənir. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

1. Həzioglu Qasım *adamlıqda* min Kamandara dəyər [İ.Məlikzadə] [4, s.230].
2. *Maşınsız*, | necə gedərsən? [4, s.223]
3. *Mələk əlləri titrəyə-titrəyə iri mis parçı qabağa uzadanda*, | Cahandar ağa | gəlinin biləyindən yapışıb, | bir göz qırpımında | onu atın qucağına almışdı [İ.Şıxlı] [1, s.95].
4. *Birimiz bu qədər dərd içində ikən*, | nədən digərimiz elə gülür? [İ.Əfəndiyev] [1, s.97].
5. *Взбитыми ногами*, | я добрался наконец | до родного городка [К.Паустовский] [11, с.35].

Bütün bunlar nitqin semantik-sintaktik vahidləri, başqa sözlə, sintaqmanın növlərindən biridir ki, onlar da məna və ritmik ahənginə görə cümlə daxilində qrup

yaratmışlar. Sintaqmalar ritmik ahənginə görə ümumi mənə daşıyır, yəni onlar şifahi nitqdə fasilə (bəzən uzun, əksər hallarda isə qısa) ilə ayrılrsa da, yazıda heç də həmişə durğu işarəsi ilə fərqləndirilmir, çünki qrammatik cəhətdən əsaslandırılması mümkün deyil. Yuxarıdakı nümunələri sintaqmalara (|) ayırmışıq. Bəzən bir söz də cümlədə sintaqma təşkil edə bilər.

Güman etmək olar ki, “Xüsusiləşmə” mövzusunun məhz mübahisəli olduğu nəzərə alındığı üçün onu məktəb proqramından çıxarmışlar. Lakin buna baxmayaraq, hər kəs yazıda xüsusiləşmələri fərqləndirməyi bacarmalıdır. Məhz məqalədə də qarşıya qoyulan əsas məqsəd əlavə və xüsusiləşmələrin punktuasiya ilə bağlı olan cəhətlərini nəzərdən keçirməkdir.

“Pambığı qapana qoysunlar, növlərə (*sortlara*) ayırsınlar” cümləsində mötərizə içərisində verilmiş sözü rus dilçiləri qoşma söz (söz birləşməsi və cümlə), professorlar Q.Kazımov və Y.Seyidov əlavə söz (əlavə söz birləşməsi və əlavə cümlələr), professor B.Xəlilov isə, sadəcə əlavə adlandırmışdır. B.Xəlilovun fikrincə, əlavəsi olan üzvü “əlavəli üzv” adlandırmaq lazımdır. Ardınca isə yazır: “Belə ki, əlavələr əlavəli üzvdən fərqli olaraq, ya mötərizəyə alınır, ya da ondan əvvəl tire işarəsi (bəzən vergül işarəsi) qoyulur” [3, s.163]. Müəllifdən verilmiş sitatda elə onun “əlavə” adlandırdığı dil vahidi mötərizə içində verilmişdir. Əgər B.Xəlilov məlum qrammatik anlayışı “əlavə” adlandırsa, o zaman sual yaranır: Bəs əlavəli üzvün əlavəsinə nə ad verək?

Professor Q.Kazımovun müəyyən etdiyi ad da (əlavə söz, söz birləşməsi və cümlə) digər qrammatik məfhumla kəşifir. Belə ki, əlavəli üzvün əlavəsi bir sözdən ibarət olursa (siz, gənclər...), ona da “əlavə söz” deyirik. Hesab edirik ki, məlum qrammatik anlayışı “haşiyə” (burada əsas fikirdən kənaraçıxma olduğuna görə) adlandırsaq, məzmunu daha uyğun olar. Bununla belə, biz ənənəyə sadıq qalaraq “əlavə söz”, “söz birləşməsi” və “cümlə” terminlərindən istifadə etməyə üstünlük veririk, çünki bu terminlər artıq dilimizdə oturuşmuş və anlayışın mahiyyətini özündə tam şəkildə əks etdirə bilmişlər.

B.Xəlilov əlavə söz, söz birləşməsi və cümlələrin başlıca qrammatik xüsusiyyətlərini önə çəkməyə cəhd etsə də, onların mötərizə içərisində yazıldığını qeyd etməklə kifayətlənmişdir.

Dilçi-alim Y.Seyidov bu mövzuya aid həsr etdiyi monoqrafiyasında onların quruluşunun bir neçə sözdən ibarət ola biləcəyini vurğulamışdır [5, s.155-156].

Prof. Q.Kazımov, digər həmkarlarından fərqli olaraq, həmin qrammatik kateqoriya haqqında nisbətən müfəssəl məlumat vermişdir: “...onların vasitəsilə cümlədə söylənilən fikri genişləndirmək, qısaltmaq, cümlədə işlədilən bu və ya digər

sözü, ifadəni, termini izah etmək, danışanın mimikasını, jestlərini təsvir etmək, zaman, məkan, mövcud situasiya haqqında məlumat vermək olur” [4, s.260].

Dilçi-alimin söylədiklərinə aşağıdakıları əlavə etməyi lazım bilirik:

1. Əlavə söz, əlavə söz birləşməsi və əlavə cümlələr də intonasiya ilə ayrılır, daha konkret, nisbətən aşağı, lakin sürətli temple deyilir.
2. Əgər əlavələr əlavəli üzv ilə kəmiyyətə və ismin hallarına görə həmişə uzlaşırsa, əlavə söz, söz birləşməsi və cümlə sərbəstdir, yəni onlar izah etdiyi söz haqqında istənilən formada məlumat verə bilər. Məsələn:
 - A. Toyun rejissoru (*toy babası*) Həsən Nəsir oğlu özü idi [C.Məmmədquluzadə].
 - B. Salam olsun “Kommunist” qəzetində qələmlə (*və ya qələmsiz*) çalışan cəmi yoldaşlara! [C.Məmmədquluzadə]
 - C. Vacib olanı da bundan ibarət olur ki, (*mən yataq otağından apaydın eşidirəm*) bu əndamlı, yaşı otuzu haqlamış üç uşaq anası və bir də ər sahibi dəstəyi götürüb nömrəni yığan kimi soruşur... [Y.Səmədoğlu].
 - D. Sənin burnu fırtıqlı balaca qardaşların (*Cəlal və Nazlı gülür*) gedirlər arxların kənarında yonca yığıb yeyirlər, amma sən evdə oturub saqqız çeynəyirsən [C.Məmmədquluzadə].
3. Onlar bəzən də dram əsərlərindəki remarkaları xatırladır (C və D nümunələri).

Verilmiş nümunələrdə rəngarəng əlavə söz, söz birləşməsi və cümlələrin olduğunu müşahidə edirik. A bəndində verilmiş cümlədə əlavə söz “rejissor” sözünü izah edir və hər ikisi ismin eyni halındadır, B bəndində əlavə söz izah etdiyi üzvdən fərqli olaraq, antonim şəkilçi qəbul etmişdir, C və D bəndlərində isə heç bir üzv izah edilmir, müəllif oxucuya səthi məlumat verir.

Yuxarıda söylənilən nümunələrdən belə nəticə çıxarılmamalıdır ki, xüsusiləşmə də əlavənin bir növüdür, xeyr, sadəcə, istənilən xüsusiləşmənin məzmununda əlavə məlumat vardır.

Xüsusiləşmələrlə bağlı problemlərin içərisində ona verilən tərifin mühüm yer tutduğunu qeyd etməyi lazım bilirik. Dilçi-alimlərin böyük bir qismi (B.Əhmədov, A.M.Peşkovski, V.V.Vinoqradov, N.S.Valqina, V.N.Svetlişeva) hesab edirlər ki, yalnız cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri xüsusiləşir. Bununla yanaşı, baş üzvlərin xüsusiləşə bildiyini iddia edən alimlər də vardır. Onlar hətta bununla bağlı konkret nümunələr gətirirlər.

Məlumdur ki, dilçilik elmində “xüsusiləşmə” termini A.M.Peşkovskinin adı ilə bağlıdır. O, müəllifi olduğu kitabında, ilk dəfə olaraq, xüsusiləşmə ilə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xüsusiləşməyə tərif verilmiş, tərifdə onun ikinci dərəcəli üzv olduğu qeyd edilmişdir.
2. Xüsusiləşmənin söz vurğusu və intonasiya ilə sıx əlaqədə olduğu ön plana çəkilmişdir.
3. Qeyd edilmişdir ki, xüsusiləşmə yarım predikativ vahiddir və buna görə də o, budaq cümlələrə bərabər tutulmalıdır [10, s.416].
4. Xüsusiləşmənin bir sıra hallarda fakültativ xarakter daşıya bildiyi diqqətə çatdırılmışdır.
5. Xüsusiləşmənin asılı olduğu ümumi, eləcə də xüsusi şərait tədqiq edilmişdir.

A.M.Peşkovskinin opponentləri xüsusiləşmiş üzvləri budaq cümləyə bərabər tutduğu üçün onu tənqid etmişlər. Akademik V.V.Vinoqradova istinad edərək professor Ə.Abdullayev yazır: “Bu cür xüsusiləşmiş üzvləri yanlış olaraq, budaq cümləyə bərabər tutan dilçilər xüsusiləşmiş üzvləri yarım predikativ konstruksiyalar adlandırırlar. Halbuki bunlarda heç bir predikativ əlamət yoxdur” [1, s.192].

Aydın məsələdir ki, “yarım predikativ” və “budaq cümlə” anlayışları birbirindən fərqlidir. A.M.Peşkovski xüsusiləşmələri “yarım predikativ” adlandırmaqda haqlı olsa da, onları budaq cümlələrə bərabər tutmaqda səhvə yol verir, çünki budaq cümlələrdə predikativlik olmasa, onlar mürəkkəb cümlənin komponentlərindən birini təşkil edə bilməz.

Xüsusiləşmə ilə bağlı müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün yaxın dilçilik tariximizə qısa nəzər salmaq lazım gəlir. Bu baxımdan professor B.Əhmədovun “Xüsusiləşmələr və onların tədrisi haqqında” məqaləsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif xüsusiləşməni tədqiq edən alimləri iki qrupa ayırır və qeyd edir ki, birinci konsepsiyanın tərəfdarları həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvlərin xüsusiləşmə bildiyini mümkün sayırlar. Digər konsepsiya tərəfdarları isə cümlənin baş üzvlərinin xüsusiləşmə bilmədiyini vurğulayır və onu əsas gətirirlər ki, baş üzvlər ikinci dərəcəli üzvləri deyil, əksinə, ikinci dərəcəli üzvlər baş üzvləri izah edir. “Sözün həqiqi mənasında yalnız ikinci dərəcəli üzvlər xüsusiləşmə bilər, çünki baş üzvlər cümlədə əsas məlumatın daşıyıcılarıdır və onları cümlənin predikativ əsasını pozmadan həmin cümlənin tərkibindən çıxarmaq olmaz” [9, s.73]. Bu cür yanaşmanı həm də professor N.S.Valqınanın elmi baxışlarında müşahidə edirik.

Dilçi alimlərdən professorlar B.Əhmədov və N.S.Valqınanın fikirlərinə aydınlıq gətirək. Bir halda ki xüsusiləşmələrin şifahi nitqdə fərqli intonasiya ilə, yazıda isə durğu işarəsi ilə cümlədən ayrıldığına fərqi yoxdur, o zaman belə çıxır ki, baş üzvlərin də xüsusiləşməsi baş verirsə, onlar cümlədə əlaqəsini itirmiş olur. Bu isə cümlənin qrammatik əsasının sarsılması deməkdir. Məlumdur ki, xüsusiləşməni

cümlədən xaric etmək olar və bunun nəticəsində cümlənin sintaksisi pozulmaz. “*Onun ayağının salamat qalmasından başqa*, heç nə istəmirdim” cümləsindən xüsusiləşmiş hissəni çıxarmaq mümkündür. Bundan sonra cümlənin tərtibatında heç bir çatışmazlıq əmələ gəlməz, amma cümlə yalnız əlavə məlumatdan məhrum olar. Başqa bir cümləyə – mübtədanın xüsusiləşdiyinə nəzər yetirək: *Onun bu halını qonaqlar, xüsusilə Mina xanım, böyük bir müjdə kimi qarşıladı* [A.Şaiq].

Aydın məsələdir ki, cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən “*qonaqlar*” və “*qarşıladı*” sözləridir. Xüsusiləşməni (xüsusilə Mina xanım) cümlədən xaric etməklə cümlənin qrammatik əsası pozula bilməz. “Baş üzvlər ona görə xüsusiləşmir ki, cümlə qrammatik əsası pozulmuşdur” fikri yalnız müəyyən şərt daxilində məntiqli cəhətdən əsaslı görünə bilər. Belə ki, qoşmalı xüsusiləşmələr yalnız ikinci dərəcəli üzvlərin cümlədə aktualaşdırılmasıdır, həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvlər aydınlaşıb dəqiqləşərək cümlədə başqa üzvlərdən fərqlənir. Ona görə də “baş üzvlər xüsusiləşmir” fikri qoşmalı xüsusiləşmələrə aiddir. Baş üzvlər xüsusiləşdikdə onların yarım-predikativ keyfiyyətindən danışmaq mümkün deyil. Məhz bu cəhət onu göstərir ki, “baş üzvlər xüsusiləşmir” iddiası əsassızdır. Bunu təsdiqləmək üçün bir neçə mənbəyə müraciət edək: “Azərbaycan dilində bütün cümlə üzvləri xüsusiləşə bilər, çünki bu və ya digər cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi üçün bir sıra leksik-qrammatik vasitələr mövcuddur” [6, s.61].

“Mübtədanın xüsusiləşməsi. Mübtədə əsasən, xüsusən, xüsusilə, o cümlədən, hətta, həm də... sözlərinin vasitəsilə xüsusiləşir” [7, s.713]. “Qoşmalı xüsusiləşmiş üzvlər yalnız ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur, dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər isə, nümunələrdən göründüyü kimi, həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvləri əhatə edir” [4, s.236]. Son sitatın müəllifi prof. Q.Kazımov buna dair aşağıdakı nümunələri göstərmişdir:

1. Vücudumuzda yaranan əzəmətlər, arzular, əməllər, sevgilər, *hətta dərin nifrətlər belə* nə üçün birdən-birə heç olur? [M.S.Ordubadi]
2. Saday bir az təəccübləndi ki, nə yaxşı Məmi dindirdi onu, axı şikəstə tərəfin adamları, *illah da arvadlar* Sadaygildən gen gəzirlər [İ.Məlikzadə].

Bu məsələdə professor B.Əhmədovun mövqeyi nisbətən fərqlidir. Düzdür, məlum məqalədə o, bəzi rus dilçilərinə istinad edərək baş üzvlərin xüsusiləşməsini qeyri-mümkün hesab edir. Bununla yanaşı, baş üzvlərin xüsusiləşməsinə dair bir neçə nümunə gətirir. Müəllif “biz, institutun qabaqcıl tələbələri, inşaat dəstəsinə yola düşdük” cümləsini “onlar, institutun qabaqcıl tələbələri, yola düşdülər” cümləsi ilə müqayisə edərək bildirir ki, birinci cümlədə ikincidən fərqli olaraq xüsusiləşmiş üzvün əlavəsi xəbərlə uzlaşmır, ona görə də birinci cümləni xüsusiləşmiş, ikincini isə

xüsusiləşməmiş əlavə kimi qəbul etmək lazımdır. Deməli, müəllifin yanaşması belədir: dəqiqləşdirici, aydınlaşdırıcı əlavələr xəbərlə uzlaşmırsa, xüsusiləşir, uzlaşırsa, xüsusiləşmədən danışmaq olmaz. Professorun qiymətləndirməsi ilə razılaşmaq çətindir. Nəzərə almaq lazımdır ki, şəxs əvəzliliklərinin əlavəsi onları fərqli formada ifadə etməkdən başqa bir şey deyil. Həmin əlavələr atributiv xarakter daşıyır (müqayisə edin: institutun qabaqcıl tələbələri olan bizlər və biz, institutun qabaqcıl tələbələri), eyni zamanda III şəxs şəklində ifadə olunur. Aşağıda həmin cümləni üç şəxsin iştirakı şəklində işlədək:

1. Biz, institutun əlaçı tələbələri, inşaat dəstəsinə yola düşdük.
2. Siz, institutun əlaçı tələbələri, inşaat dəstəsinə yola düşdünüz.
3. Onlar, institutun əlaçı tələbələri, inşaat dəstəsinə yola düşdülər.

B.Əhmədovun fikrincə, 1 və 2-ci cümlədəki əlavəni xüsusiləşmiş hesab etmək olar, 3-cü cümlədəki əlavə isə xəbərlə uzlaşa bildiyi üçün xüsusiləşməmişdir. Alimin fikrini daha da sadələşdirək: 3-cü cümlədə “*institutun əlaçı tələbələri*” xəbərlə uzlaşırsa, deməli, avtonom deyil, xüsusiləşmə avtonom olmalıdır. Əgər qrammatik kateqoriyanın adına diqqət etsək, rus (обособление) və ingilis dilində (separation) nisbətən fərqli leksik məna ifadə edir. Hər iki dildə bu termin “ayrımçılıq” mənasına uyğundur. Azərbaycan dilində isə xüsusiləşmə konkretləşdirmə mənasına uyğun gəlir. “Ayrımaq”, “izolyasiya etmək” mənaları xüsusiləşmənin qrammatik kateqoriya kimi məzmununa daha yaxındır. Ona görə də xüsusiləşmələri müəyyən edərkən bu mənalara daha çox diqqət yetirmək lazımdır.

Hesab edirik ki, professor B.Əhmədovun yanaşması formaldır, çünki bu, avtonomluğu müəyyən edən cümlənin həmin yarımpredikativ hissə olmadan işləne bilməsidir. Buradakı qayda pozuntusu heç də norma pozuntusu sayıla bilməz. Xüsusiləşmənin məğzini yalnız mənada deyil, həmçinin sintaktik əlaqədə axtaran professor əks-argument kimi qoşmalı xüsusiləşmələrdən nümunələr gətirərək müqayisələr aparır, halbuki biz yuxarıda əlavələrin digər xüsusiləşmələrdən fərqləndiyini qeyd etmişik. O da məlumdur ki, istisnalar qaydaları dəyişmir. Xüsusiləşməyə aid üç başlıca əlamətdən yalnız birinin yoxluğuna istinad edib, üçüncü cümlədə əlavənin xüsusiləşməsini inkar etməyi doğru qəbul etmək olmaz, çünki:

- bu cümlələrin hər birində “institutun əlaçı tələbələri” birləşməsi tamamilə aktuallaşır;
- onun məna rolu qabardılır;
- o, avtonom bir üzvə çevrilir;
- intonasiya ilə ayrıldığı kimi, yazıda da vergüllə ayrılır;

- həmin birləşməni asanlıqla cümlədən xaric etmək olur;
- özünün qrammatik quruluşuna görə fərqlənərək sintaqma yaradır və s.

Ən başlıcası, xüsusiləşmələrin yarım predikativ xüsusiyyəti olduğu üçün onlar cümlədə asanlıqla ikinci xəbər yarada bilər.

Bütün qeyd olunan xüsusiyyətləri kənara qoyub, xüsusiləşmiş əlavənin xəbərlə uzlaşmasına görə onu öz adından məhrum etmək doğru olmaz. Burada söhbət şəxsə görə uzlaşmadan gedir. Belə ki, xüsusiləşən əlavələr həmişə xəbərlə kəmiyyətə görə uzlaşır. Professor Ə. Abdullayev də baş üzvlərin xüsusiləşməsini qəbul edir: “Bütün cümlə üzvləri eyni dərəcədə xüsusiləşmişdir. Bunlardan bəzilərinin xüsusiləşməsinə tez-tez, bəzilərininkinə isə gec-gec rast gəlirik. Çox az hallarda xüsusiləşən xəbər, mübtəda və təyindir” [1, s.192].

Ə. Abdullayev xüsusiləşməyə verdiyi tərifdə də cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsinə məhdudiyət qoymamışdır.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi iki yerə ayrılır:

1. Qoşmalı xüsusiləşmələr. Buraya ikinci dərəcəli üzvlərin xüsusiləşməsi daxildir [4, s.228].
2. Digər xüsusiləşmələr. Buraya isə həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvlərin xüsusiləşməsi aiddir:
 - a) xüsusən, xüsusilə, o cümlədən, özü də, hətta, illah da və s. kimi leksik-qrammatik vahidlərin vasitəsilə xüsusiləşmə;
 - b) aydınlaşdırıcı, dəqiqləşdirici və qoşulma sözlərin xüsusiləşməsi.

Xüsusiləşmələr bəzi hallarda fakültativ xarakter daşıyır. Professor Ə. Abdullayev bu məsələyə dair öz mövqeyini belə ifadə etmişdir: “Elə konstruksiyalar vardır ki, orada xüsusiləşmə könüllüdür (fakültativdir); yəni müəyyən bir konstruksiyayı məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq, xüsusiləşdirərsən də, xüsusiləşdirməzsən də. Məsələn: *Bizim Əhməd oğlu Kamal Həmidov yarışda birincilik qazandı*. Bu cümlədə *Kamal Həmidov* sözlərini intonasiya və fasilə vasitəsilə xüsusiləşdirmək olar. *Bizim Əhməd oğlu, Kamal Həmidov, yarışda birincilik qazandı*” [1, s.194]. Əlbəttə, belə cümlələrdə xüsusiləşmə müəllifin istəyindən asılıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin cümləni “*Kamal Həmidov, bizim Əhməd oğlu, yarışda birincilik qazandı*” kimi dəyişsək, xüsusiləşmə imperativ xarakter alır, çünki bu zaman təyin cümlədəki yerini dəyişir. Bu isə xüsusiləşməni yaradan səbəblərdən biridir.

Bununla bərabər, fakültativ xarakterli xüsusiləşmələri yalnız bu tipli cümlələrlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Şəxs əvəzlilərinin əlavəsi də bir sıra hallarda fakültativ

xarakter daşıyır. Lakin Ə.Abdullayevin bu barədə fikirləri müəyyən ziddiyyət doğurur. O, xüsusiləşməyən əlavələrin çevrəsini təsvir edərək yazır: “Şəxs əvəzlilərinin yanında gəlib, ondan intonasiya vasitəsilə ayrılmayan əlavələr xüsusiləşməyən əlavələrdəndir: *El adətində var ki, sən – Gülövşə, ərsiz-ailəsiz qalıb, saçını ağardıb quruyasan?* [B.Bayramov]; *Biz – tələbələr onlara yardım etmək məqsədilə pul toplamışıq*” [1, s.197].

Müəllif qaydada “intonasiya vasitəsilə ayrılmayan” yazır, amma təqdim etdiyi nümunədə xüsusiləşmə tire ilə ayrılır. Deməli, burada da xüsusiləşdirmək müəllifdən asılıdır. Oxşar cümləni iki variantda təqdim edək:

1. *Sən Vəli mən Vəlidən nə istəyir?* (1-ci şəxslə 2-ci şəxsin dialoquna baxmayaraq, xəbər 3-cü şəxslə uzlaşır, “sən” sözü isə təyin rolunda çıxış edir)
2. *Sən, (yəni) Vəli, məndən, (yəni) Vəlidən nə istəyir?*

İkinci cümlədə isə şəxs əvəzlilərinin əlavəsi dəqiqləşərək işlənmişdir.

Ə.Abdullayevin xüsusiləşməyən əlavələrlə bağlı bir sıra digər mülahizələrinə də diqqət edək. Məsələn, müəllif yaxınmənalı mürəkkəb ismin (muzey-sərgi) ikinci hissəsini xüsusiləşməyən əlavələr sırasına aid edir. Bu sözlərin mənalarına diqqət yetirsək görərik ki, hər iki söz fərqlidir, biri digərini nə dəqiqləşdirir, nə də aydınlaşdırır. Verilən digər nümunədə (mühəndis və geoloq) isə həmin sözləri yaxınmənalı mürəkkəb isim kimi (mühəndis-geoloq) işlətmək mümkün olsa da, müəllifin məqsədindən asılı olaraq, cümlədə dəqiqləşdirici söz kimi də işlətmək olur: Neft şirkətinə yeni mühəndis – geoloq təyin edilmişdi. Başqa bir yanaşma: “İndi də yazanlar, “Biz tələbələr əla oxumağa söz vermişik” cümləsində tələbələr sözünün hər iki tərəfində vergül qoyurlar. Bu, o zamandan qalma ənənədir” [1, s.100].

Belə çıxır ki, bu tip cümlələrdə vergülün qoyulmasını “köhnə ənənə” hesab etməklə dilçi-alim bunu doğru hesab etmir. Digər tərəfdən, yazır ki, “xüsusiləşən əlavələrdə əlavə ilə əlavəli üzv arasında durğu, fasilə olur” [1, s.100].

Xüsusiləşməni əmələ gətirən şərait dilçi-alimlər tərəfindən araşdırılmışdır.

N.Y.Şvedova xüsusiləşməyə tərif verərkən onun iki mühüm xüsusiyyətini önə çıxarır: nisbi mənə müstəqilliyi və punktuasiyanın köməyi ilə intonasiya cəhətdən ayrılması. Əslində, xüsusiləşmənin bu əlamətləri A.M.Peşkovskidən başlayaraq əksər dilçi-alimlər tərəfindən vurğulanır. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən çıxan nəticə budur: xüsusiləşmələr cümlədə vergül (bəzi hallarda tire) vasitəsilə ayrılır. Aşağıda verilmiş bir neçə nümunəyə nəzər yetirək:

1. *Məni buraya, öz kəndimizə, təzə müəllim təyin ediblər* [Ə.Haqverdiyev].
2. *Orta təhsil almış sizlər, kolxozun qabaqcıl gəncləri, buna necə dözürsünüz?* [M.İbrahimov]

3. *Sonra hökmdar çadırdan çıxdı, özü də adətinə xilaf olaraq, birinci çıxdı* [Y.Səmədoğlu].
4. *Onun özünə hərdən, ələlxüsus son iki-üç ildə elə gəlirdi ki, heç Jitomirdə olmayıb* [Y.Səmədoğlu].
5. *Vüçudumuzda yaranan əzəmətlər, arzular, əməllər, sevgilər, hətta dərin nifrətlər belə nə üçün birdən-birə heç olur?* [M.S.Ordubadi]

Xüsusişmələr cümlənin əvvəlində və sonunda işləndikdə cümlə üzvlərindən durğu işarəsi vasitəsilə ayrılır. Bu qaydaya hamı birmənalı olaraq riayət edir. Məlumdur ki, postpozitiv mövqedə təyin və tərz-i-hərəkət zərfliləri xüsusişir. Lakin yuxarıda verilmiş nümunələrdən aydın görünür ki, xüsusişmə cümlənin ortasına təsadüf edərsə, çoxları onu hər iki tərəfdən durğu işarəsi ilə fərqləndirmir. Cümlənin ortasında gələn xüsusişmələrin durğu işarəsi vasitəsilə fərqləndirilməsini zəruri edən aşağıdakı səbəblər vardır:

1. Xüsusişmələr nisbi məna müstəqilliyinə malikdir. Bu o deməkdir ki, xüsusişmələr xitab və ya ara sözlər qədər müstəqil deyil.
2. Xüsusişmələr fərqli intonasiya ilə deyilir.
3. Xüsusişmələr cümlənin əvvəlində və sonunda cümlədən durğu işarəsi vasitəsilə ayrılırsa, deməli, cümlənin ortasında da hər iki tərəfdən fərqləndirilməlidir.
4. Xüsusişmələr cümlədə avtonom şəkildə olduğu üçün cümləni onların iştirakı olmadan işlətmək olur və bu zaman cümlənin məzmununda heç bir dəyişiklik yaranmır. 4 və 5-ci cümləni bu şəkildə də işlətmək mümkündür: *Onun özünə hərdən elə gəlirdi ki, heç Jitomirdə olmayıb* [Y.Səmədoğlu]; *Vüçudumuzda yaranan əzəmətlər, arzular, əməllər, sevgilər nə üçün birdən-birə heç olur?* [M.S.Ordubadi]
5. Xüsusişmiş əlavələr cümlədə bəzən vergül, bəzən də tire vasitəsilə fərqləndirilir və ya ayrılır. Əlbəttə, bu zaman hər iki variantdan istifadə etmək olar. Vergüldən istifadə olunduqda xüsusişmiş əlavədən həm əvvəl, həm də sonra vergül qoyulmalıdır, əks halda, məna dolaşığı yarana bilər:
 1. Bələdiyyə sədrini – qonşumuzu – iclasda məzəmmət etdilər.
 2. Bələdiyyə sədrini, qonşumuzu, iclasda məzəmmət etdilər.

Əgər sonuncu cümlədə hər iki tərəfdən vergül qoyulmazsa, “*bələdiyyə sədri*” və “*qonşumuz*” sözləri fərqli anlayışlar kimi başa düşülər. Elə anlaşıla bilər ki, həmin sözlər həmciins üzvlərdir (bələdiyyə sədrini və qonşumuzu iclasda məzəmmət etdilər). Beləliklə, cümlənin ortasında gələn xüsusişmələrin fərqləndirilməsi imperativ xarakter daşıyır.

Nəticə / Conclusion

Bu məqaləni yazmaqda əsas məqsədimiz xüsusişmələrdə durğu işarələrinin düzgün qoyulmasına diqqət çəkməkdir. Xüsusişmələrdə durğu işarələrindən istifadə bir çox hallarda səhvlərlə müşahidə edilir. Belə qayda pozuntusunu yalnız məktəblilərin yazılarında deyil, eyni zamanda söz sənətkarlarının yaratdığı bədii nümunələrdə də müşahidə edirik. Hətta eyni yazıçı cümlənin ortasında gələn xüsusişməni gah durğu işarəsi vasitəsilə ayırmış (yəni bir tərəfdən vergül qoymuş), gah da fərqləndirmişdir (hər iki tərəfdən vergül qoymuşdur). Yazı mədəniyyəti ilə məşğul olan hər bir kəs bu cür müxtəlifliyin səbəbini anlaya bilmir. Bu isə, problemin elmi mexanizmini anlamaqda çətinlik yaradır. Nəticədə, insanlar bir-birini yazı vasitəsilə anlamaqda çətinlik çəkirlər. Məqalədə bir neçə fakta əsaslanmaqla sübut edilmişdir ki, cümlənin ortasına təsadüf edən xüsusişmələr, əgər imperativ xarakter daşıyarsa, mütləq fərqləndirilməlidir. Bir halda ki cümlənin sonuna təsadüf edən xüsusişmədən qabaq, əvvəlində gələndən isə sonra vergül qoyulur, deməli, xüsusişmə cümlənin ortasında gələndə də hər iki tərəfdən vergül vasitəsilə fərqləndirilməlidir. Şübhə etmirik ki, problemə bu cür elmi yanaşma xüsusişmələrdə durğu işarəsinin qoyulması ilə bağlı yanlışlıqların aradan qaldırılmasında müsbət rol oynayacaqdır. Məsələnin didaktik əhəmiyyəti daha böyükdür. İnanırıq ki, tədris prosesində bu problemlə bağlı anlaşılmazlıqlara son qoyulacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə. Bakı, Şərq-Qərb. 215 s.
2. Əhmədov B. (1981). Xüsusiləşmələr və onların tədrisi haqqında. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" jurnalı, № 3. Bakı.
3. Xəlilov B. (2017). Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, Adiloğlu.
4. Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Təhsil.
5. Будагова З.И. (1982). Азербайджанский язык. Баку, ЭЛМ.
6. Грамматика Азербайджанского языка. (1971). Под редакцией акад. М.Ширалиева. Баку, ЭЛМ.
7. Краткая русская грамматика. (2002). Под редак. Н.Ю.Шведовой и В.В.Лопатина. 553 с.
8. Валгина Н.С. (2002). Синтаксис современного русского языка. М.: Логос.
9. Пешковский А.М. (1956). Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-ое. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР.
10. Попов П.Н. и др. (1986). Современный русский язык. Учебное пособие для студентов пединститутов. М.: Просвещение.

Müasir Azərbaycan dilində metaforikləşmə yolu ilə söz yaradıcılığı

Şalalə Qasımova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Müasir Azərbaycan dili şöbəsi, böyük elmi işçi.
Azərbaycan. E-mail: shalala.gasimova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4152-3081>

XÜLASƏ

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində tükənməz mənbə hesab edilən metaforik vahidlərin mahiyyətinin dərinədən öyrənilməsi dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də metaforik mənzərəni tədqiq etməyə imkan yaradır. Metaforikləşmə obrazlılığın dərəcəsini artırmağa, dilin lüğət tərkibi və terminoloji sistemini yeni söz, termin, ifadələrlə zənginləşdirməyə və dildə bu tərkiblərin ekspressiv-estetik istiqamətdə yenilənməsinə xidmət edir. Məqalədə, həmçinin söz yaradıcılığının başlıca üsullarından olan leksik-semantik üsul və onun tiplərindən də bəhs edilir. Aparılan araşdırma işinin əsas tədqiqat obyekti yeni məna kəsb etməsi hesabına yaranan söz və ifadə yaradıcılığıdır ki, bu da dilçilikdə metaforikləşmə yolu ilə söz yaradıcılığı adlanır.

AÇAR SÖZLƏR

dilin lüğət tərkibi,
metaforik vahidlər,
söz yaradıcılığı,
leksik-semantik üsul,
çoxmənalılıq

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 04.02.2022
qəbul edilib: 09.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Creative words through metaphorication in the modern Azerbaijani language

Shalala Gasimova

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Department of Modern Azerbaijani language, senior researcher. Azerbaijan. E-mail: shalala.gasimova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4152-3081>

ABSTRACT

An in-depth study of the essence of metaphorical units, which is an inexhaustible source in enriching the vocabulary of the language, allows us to study the metaphorical landscape in world languages, including Azerbaijani. Metaphorization serves to increase the degree of imagery, to enrich the vocabulary and terminology system with new words, terms and expressions, and to express these components in the language in an expressive and aesthetic way. The article also discusses the lexical-semantic method and its types, which are the main methods of word formation. The main object of our research in the article is the creation of words and expressions due to the acquisition of a new meaning, which in linguistic literature is also called word creation through metaphorization.

KEYWORDS

vocabulary of the language, metaphorical units, word creation, lexical-semantic method, ambiguity

ARTICLE HISTORY

Received: 04.02.2022

Accepted: 09.02.2022

Giriş / Introduction

Söz yaradıcılığı tarixi bir prosesdir. Bu proses inkişaf müddətində daim mütərəqqi keyfiyyətlər qazanmışdır. Söz, cümlələr şəklində insanların ünsiyyət, kommunikasiya ehtiyaclarını ödəyir. O, maddi və mənəvi predmetlərin adı olaraq nominativ əlamətlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Sözlər, ifadələr, necə deyərlər, “göydən düşmür”, yaradılır. Bunun üçün müxtəlif yollardan istifadə edilir ki, onlardan biri də leksik-semantik üsuldur. Məlumdur ki, söz yaradıcılığı sözdüzəltmə sisteminin əsasını təşkil edir. Bu sistemdə leksik-semantik üsul başlıca yerlərdən birini tutur. Araşdırmalar göstərir ki, dilimizdə olan sözlərin bir qismi də məhz bu yolla əmələ gəlir. Burada sözün mənaca dəyişməsi və müxtəlif mənbələrdən hazır şəkildə alınması başa düşülür. Bu yolla yaranan sözlərin tarixi çox qədimdir. Onlar dilə hazır şəkildə və qrammatik vasitələrin köməyi olmadan daxil olurlar. Leksik-semantik yolla əmələ gələn yeni leksik vahidlər dilimizin lüğət tərkibindən və ya ilk mənbəyindən ya məzmunca, ya da həm məzmun, həm də formaca uzaqlaşaraq, yeni məzmunlu, yeni formalı sözlər kimi fəaliyyət göstərirlər [11, s.296].

Dilimizdə olan söz və ifadələr leksik-semantik üsulla bir neçə mənbə əsasında formalaşır:

- ✓ dialektlərdən yaranan söz və ifadələr;
- ✓ başqa dillərdən keçən söz və ifadələr;
- ✓ yeni məna kəsb etməsi hesabına söz artımı;
- ✓ fonetik tərkibin dəyişməsi hesabına söz artımı.

Göründüyü kimi, söz yaradıcılığının leksik-semantik tipləri çoxdur. Məqalənin əsas tədqiqat obyektini yeni məna kəsb etməsi hesabına yaranan söz və ifadə yaradıcılığıdır. Bu, metaforikləşmə yolu ilə söz yaradıcılığı da adlanır. “*Metaforikləşmə*” termininə məna uyğunluğu olaraq, “*motivləşmə*” termini də deyilir. Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində metaforikləşmə yolu ilə söz və ifadə yaradıcılığı məsələsi geniş planda öyrənilməlidir. Söz yaradıcılığı problemi ilə məşğul olan dilçilərimiz öz tədqiqat əsərlərində ara-sıra bu məsələyə toxunmuşlar. Dilçi-alim S.Cəfərov bu prosesi belə xarakterizə edir: “Dilimizdə sözlərin leksik yolla yaranma prosesində onların çoxmənalılıqdan (polisemantiklikdən) omonimləşməyə doğru inkişafı əsas rol oynayır. Bu hadisə, hər şeydən əvvəl, dilin öz daxili aləmində baş verir və həmin prosesdə onun əsas lüğət fonduna məxsus olan sözlər iştirak edir. Dilimizdə sözlərin məna çalarlığına ayrılması və nəhayət, çox məna kəsb etməsi prosesi bütün nitq hissələrində baş verirsə də, bunların proses dərəcəsi eyni olmur” [6, s.140]. Bu cür söz yaradıcılığı prosesində konversiya və

omonimləşmə hadisəsi yaranır. Bu proseslərdə sözlərin, terminlərin semantik genişlənməsi, yeni ayrılması baş verir. Belə bir sonluqda müxtəlif mənə kəsb edən yeni söz və ifadələr yaranır. Həmin gedişdə polisemantik leksik-terminoloji vahidin mənələrindən biri və ya bir neçəsinin öz əsas mənasından uzaqlaşaraq omonimləşməyi – yeni söz və ifadələrin formalaşmasına doğru istiqamətlənməsi başlıca rol oynayır. Bir səs kompleksində dilin daxili inkişaf qanunlarına əsasən, bir-birilə bilavasitə əlaqədar olmayan iki və ya daha artıq mənə alınır və sabitləşdirilir. İlk söz forması öz əvvəlki semantikasi və quruluşunu qorumaqla, həmin dildə yeni mənalı söz və ifadələr əmələ gətirir. Deməli, sözün, ifadənin çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru inkişafı motivləşməyə (metaforikləşməyə) yol açır. Belə inkişaf isə yeni sözlər yaradır. Bu prosesi bir neçə qrup üzrə əsaslandırmaq lazım gəlir. Öz quruluşunu saxlayaraq yeni sözlərin yaranması:

1) ümumi isimlərin xüsusi isimlərə keçməsi yolu ilə; Məsələn: *sona* – *Sona*: *Sonalar* gölündən bir quş uçurdu; “*Sonalar sonası*” şadlıq evi füsunkar idi; *zümür* – *Zümür*: *Zümür* qaşlı üzük itmişdi; *Zümür* onuncu sinfə keçmişdi; *laçın* – *Laçın*: *Laçın* yatağıdır bizim məkanlar [Q.Zakir]; *Laçın* ağıllı oğlan idi.

2) xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi yolu ilə; Məsələn: *İstisu* – *isti su*: Gədəbəyin “*İstisu*” bulaqlarından müalicə məqsədi ilə istifadə olunur [“Azərbaycan” qəzeti, 07.09.2020]; “*İsti su*” kəsilmişdi (danışıq dilindən). *Badamlı* – *badamlı*: Adı var *Badamlı*, dadı var *badamlı* (mahnıdan).

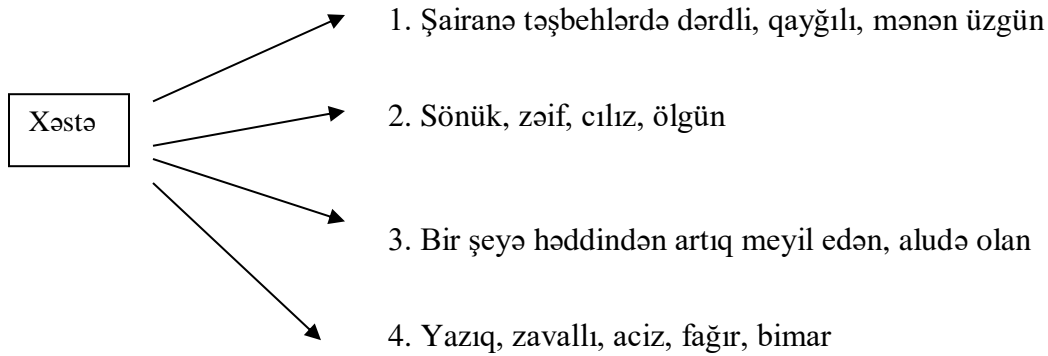
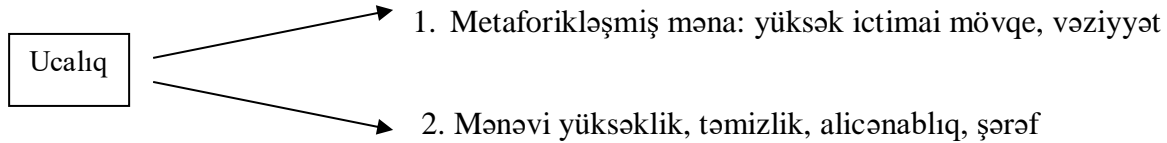
Motivləşmə yolu ilə söz yaradıcılığının bir yolu da düzəltmə sözlərin sadə sözlərə keçməsi üsuludur. Bir zamanlar düzəltmə sözlərin əksəriyyəti müəyyən dövrdə sadə sözlərə çevrilmiş və bu leksik vahidlərin kökləri öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilməmişdir. Həmin formaları kök və şəkilçi morfemlərinə ayırdıqda, onlar heç bir mənə kəsb etmir. Dilçi-alim H.Həsənov yazır ki, düzəltmə sözlərdə köklərin öz müstəqilliyini itirməsi, əsasən, iki yolla əmələ gəlir: ya söz kökləri arxaikləşir, ya da fonetik tərkibcə dəyişir [11, s.297].

Bir sıra söz köklərinin fonetik quruluşunun dəyişikliyə məruz qalması nəticəsində törəmə sözlər sadə sözlərə transformasiya olunur. Məsələn: *İdman oyunları müasir tələblərə cavab verirdi* – *Oyna, gülüşünə gülüş qatılsın, Oyna, həyəcanına sevinc qatılsın* (mahnıdan); *Ayrılarımı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan!* [S.Vurğun]; *Ayrana doyran demədim mən Dədə Qorqud!* [Kitabi-Dədə Qorqud]; *Boy atır körpənin ayaq izləri, Boy atır qəlbində yatan arzular* (mahnıdan) və s.

S.Cəfərovun müşahidələrinə əsasən, müasir ədəbi dilimizdə sözün çoxmənalılığından omonimləşmə yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesi isim və

sifətlərdə daha fəal rol oynayır. Belə bir proses eyni nitq hissəsi çərçivəsində qala bildiyi kimi, bu çərçivədən kənara da çıxa bilər. Başqa sözlə desək, sözün çoxmənəlilikindən omonimləşmə prosesində isimdən isim və ya sifətdən sifət əmələ gəldiyi kimi, isimdən sifət, sifətdən isim və s. yarana bilər. Bu proseslər öz xüsusiyyətlərinə görə, əlbəttə, bir-birindən fərqlənir.

Metaforikləşmə hadisəsi xüsusən də ifadə yaratma işində əsas rol oynayır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə belə ifadələrin çoxluğunun şahidi oluruq:

Metaforikləşmə bənzər keyfiyyətlərin ümumiliyinə görə obyektivliyin bir-biri ilə bağlı olan predmetlərindən birinin adının başqa bənzər predmetin adına köçürülməsidir. Metaforikləşmiş mənə predmetlər arasında bənzərliyə, münasibətə, bir-birinə yaxınlığına və funksiya ümumiliyinə əsasən meydana çıxır. Polisemiya dildə yeni formalaşan anlayışı ifadə etmək zərurətindən yaranır. Sözün metaforikləşmiş mənədə işlənməsi bizi əhatə edən mövcudluğun hər hansı yeni əşya və ya hadisəsini adlandırmaq cəhdindən irəli gəlir. Sözün adlandırıdığı əşyaların bir-birinə uyğun gələn ümumi əlamətləri olmalıdır. Bir sözlə, dil vahidləri gerçək varlığın əşya və hadisələri barədə olan anlayışları obrazlı formada ifadə etdiyi vaxt metaforikləşir. Dil vahidi metaforik mənədə əşya, hadisə və hərəkəti adlandırmaqla bərabər, onları təsvir etmək gücünə də malik olur.

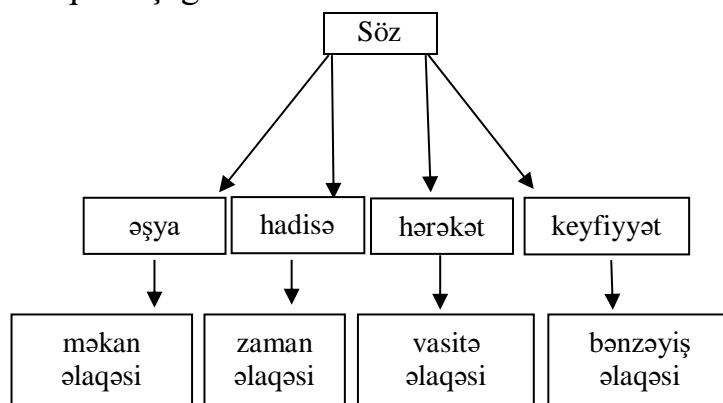
Metaforikləşmə şəkil, rəng, daxili əlamət oxşarlığına, zaman və məkana, ifadə olunan funksiyaya, əhatə olma dairəsinə və s. əsasən ola bilər. Bir məfhumun adı digər bənzər məfhumun adına köçürülərkən, birinci əşyanın hər hansı münasibət və əlaməti ikinci əşyaya uyğunlaşdırılır. Sözdə yaranan yeni mənə bir əşyanın adının digər bir əşyaya köçürülməsinə, əsas mənənin genişlənməsinə və ya daralmasına əsaslanır.

Leksik vahidlərin bir mənədən digər mənəyə keçərək rəngarəng semantik çalarlığı və məcazi mənə əmələgətirmə cəhətləri çoxdur. Beləliklə, metaforikləşməyə belə tərif verə bilərik: *Metaforikləşmə – məcazlaşma yolu ilə söz yaradıcılığı olub, gerçək həyatdakı məfhum və anlayışları obrazlı formada ifadə etmək, bədiiliyi, emosionallığı, ifadəliliyi, təsirliliyi çoxaltmaq məqsədilə yaradılır.*

Bir əşyanın adının digər əşyaya köçürülməsi leksik vahidlərin (birinci predmetin adı) ayrı-ayrı mənələrinin ümumiləşdirilməsi yolu ilə baş verir. Professor T.Əfəndiyevanın fikrincə, “məcaz” sözün semantikasından irəli gələn bir hadisədir. Məcaz daima obrazlılığa meyil göstərən insan təfəkkürünün məhsuludur, dilin kateqoriyalarından biridir [8, s.75].

Məcazlaşma – metaforikləşmə yolu ilə söz yaradıcılığı ifadəlilik imkanlarını artıran sözləri, ifadələri birləşdirərək həmin dil vahidləri dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Sözün metaforik mənələri lüğət tərkibinin ən ifadəli hissəsi olan obrazlı leksikanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Metaforik formalar sözün – leksik vahidin əsas mənəsindən yaranır və ona istinad edir. Leksik vahidlərdə polisemiya hadisəsinin mövcudluğu yeni metaforik ifadələrin formalaşmasına, nominativ deyilən mənə – yeni söz və ifadələrin yaranmasına şərait yaradır. Sözün əlavə mənələri digər semantik formalar üçün də əsas sayılır. Nəticədə, mövcud söz digər əşya və hadisələri adlandırmaq üçün də istifadə olunur. Bu da özünü real mövcudluğun hadisə və prosesləri arasında assosiativ əlaqələrin formalaşması zamanı büruzə verir. Belə assosiasiyaların mövcudluğu leksik vahidin iki leksik semantikasi arasında müəyyən münasibətlər əmələ gətirir ki, buna məcaz deyilir.

Assosiativ əlaqəni aşağıda verilən nümunədəki kimi sxemləşdirmək olar:

Bir sözün bir neçə mənə qazanması mətn daxilində meydana çıxır. Mətn hər zaman leksik vahidin semantikasını dəqiqləşdirərək onu konkretləşdirir. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə şərh olunan sözlərin hər birinin mənası yazıçı və şairlərdən seçilmiş cümlələr – mətnlər üzrə müəyyənləşir. Aşağıdakı nümunələrdə “*hərərət*” sözünə diqqət yetirək: Ərəb mənşəli bu sözün birinci – həqiqi mənası “istilik”, ikinci mənası isə, yəni metaforikləşmiş mənası “mehribanlıq, səmimiyyət, xoş hisslər, xoş münasibət” və s. bildirir. Bu mənalar lüğətdə şair və yazıçılarımızdan gətirilən nümunələr əsasında dəqiqləşdirilmişdir:

Dedim iki anam vardır, qoy var olsun bu həqiqət,
Onlarıdır şeirimdəki bu məhəbbət, bu hərərət
[S.Rüstəm].

“*Hərərətlə*” sözü zərfdir. Bu zərf dilimizdə “mehribanlıqla”, “səmimiyyətlə”, “xoş hisslərlə”, “xeyirxahcasına”, “coşqunluqla” mənalarında işlədilir. Məsələn: *Hərərətlə görüşmək*.

“*Hərərətli*” sözü metaforikləşmiş mənada “qızgın”, “atəşli”, “alovlu”, “ehtiraslı”, “coşqun” mənalarını da kəsb etmişdir. Məsələn: “*Hərərətli nitq, hərərətli salamlar*” və s. Göründüyü kimi, mətn mütəmadi olaraq sözün semantikasını istiqamətləndirir. Buna nümunə olaraq, “*hərəkət*” sözünü müxtəlif mətnlərdə müşahidə edək:

1. Ritmik hərəkət: Cismin hərəkəti onun hissələrinin hərəkəti ilə təyin olunur [7, s.14];
2. Materiyasız hərəkət mümkün olmadığı kimi, hərəkətsiz materiya da mümkün deyil [F.Engels];
3. Paraxodun hərəkətinə yarım saat qalmış Sarıköynəyi evdən alıb iskələyə gətirdi [M.Hüseyn];
4. Teymur Cahangirovun hərəkətlərindəki məntiqsizliyi qabarıq surətdə təhlil edib dedi [H.Seyidbəyli];
5. Cəbhədə hərəkət sahəsi təmizləndirdi;
6. İşdə irəliyə doğru böyük hərəkət var.

Sonuncu mənada metaforikləşmə yolu ilə yeni “hərəkət” sözü meydana gəlmişdir. Bu “hərəkət”in məcazi mənası kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişiklik, irəliləyiş, inkişaf, canlanma bildirir. M.Müşfiqin aşağıda verilən misralarında bu maraqlı metaforikləşmiş mənə gözlənilib:

Bir xeyli zamandır hərəkət yox,
Məhsullu buruqlarda kəsir çox
[M.Müşfiq].

Dilimizdə “*hərəkət etmək*” söz birləşməsində də məcazlaşma var. Aşağıda verilən nümunədə bu söz “davranmaq” mənasında işlədilib: “*Hatəmخان ağanın ortancıl oğlu Aqil də böyük qardaşı Adil kimi hərəkət edirdi*” [S.Rəhimov].

Göründüyü kimi, mətndən asılı olaraq, “*hərəkət*” sözünün mənası hər dəfə dəyişmiş və onlardan bir neçəsi motivləşmişdir. Qeyd edək ki, izahlı lüğətlərimizdə bu kimi sözlərin müxtəlif motivləşmiş mənaları onların mürəkkəb semantik strukturda olduğunu bir daha sübut edir. Beləliklə, motivləşmə – metaforikləşmə hadisəsi polisemiya prinsipi əsasında qurulur və onun nəticəsi olaraq meydana gəlir. Belə keyfiyyət sözün ifadəlilik və bədii təsvir imkanlarını artırır. Deməli, motivləşmə yolu ilə yaranan sözlər əşyanı adlandırmaq xüsusiyyətindən çıxır və buradakı mənə təsvirə xidmət etməyə başlayır. Nümunə olaraq əşya adı bildirən “*dəmir*” sözünə nəzər salaq: Nominativ mənası “təbiətdə çox yayılmış, karbonla birləşdikdə polad və çuqun əmələ gətirən boz rəngli ağır kimyəvi element deməkdir”: dəmir mədəni, dəmir parçası və s. “*Dəmir*” sözü bir çox sahələrdə motivləşərək mənasını dəyişmiş, demək olar ki, təsvirə xidmət göstərmişdir: Tibbi termin kimi “tərkibində dəmir preparatı olan dərman” mənasını, metaforikləşmiş mənada isə “möhkəm”, “yenilməz”, “sarsılmaz” mənalarını verir: “*Qara kişi sərt xasiyyətli, dəmir iradəli, eyni zamanda, mehriban qəlbli bir adam idi*” [Ə.Sadiq]; “*Addımlayır nizamla, Dəmir bir intizamla*” [Ə.Cəmil]; “*Dəmir, beton kimi sıxılır sıramız*” [M.Müşfiq]; “*Hər tərəfdə yeni dünya qurulur, sərt sulara dəmir bəndlər qurulur*” [Z.Xəlil].

Deməli, dəmirə aid olan keyfiyyətlər müqayisə və oxşarlıq yolu ilə insan xarakterini qabarıq şəkildə əks etdirir.

Motivləşmiş mənə leksik vahidin semantikasını tez bir zamanda dəyişdirə bilir. Bu zaman mətndə eyni sözün nəyə və kimə aid olduğu aşkarlanır, sinonimik əlaqələr formalaşır. Məsələn, heyvan və quş adları, əlbəttə, dildə nominativ mənələrdir, həmin adlar insanlara verilərkən digər anlayışı ifadə edən (eybəcərlik, çirkinlik mənaları) zaman sinonim əlaqə meydana çıxır. Belə bir əlaqə nəticəsində sanki yeni bir söz yaranır. Məsələn, M.Ə.Sabir “*Qara qarğalar oynadır, indi nədir əlacımız*”, – deyəndə “*qarğa*” sözünü həm quş adı, həm də insanın mənfi əlamətinin daşıyıcısı kimi istifadə edərək, “eybəcər” insanları nəzərdə tutmuşdur.

Görkəmli dilçi-alim T.Hacıyev yazır: “Klassik üslubdakı sözlər, mənalar başqadır, sözlər fonetik tərkibcə sabit qalır, lakin semantika mahiyyətə yeniləşir.

M.Ə.Sabir özü də bu sözlərin üslubdan asılı olaraq funksional-semantik yükünün müxtəlifliyini elan edir” [10, s.21].

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəlləri və yaşadığımız indiki əsrdə qurd, çaqqal, öküz, at, it, pişik, hop-hop kimi heyvan və quş adlarını ifadə edən sözlər satirik üslubda müəyyən vəzifə daşıyan, işləndiyi mənada tipik ictimai məzmun qazanan, yazıçının ictimai-siyasi və sinfi tendensiyasının aydınlaşmasına xeyli köməklik göstərən üslubi leksikaya daxil olur. Belə sözlər də əsl satirik üslubun məhsulu olan başqa sözlərlə yanaşı, üslubi funksional semantika hüququ qazanır [10, s.33].

Səyyadi – cəfahardə fəhm olmayacaqmış,
Ahuləri – ceyranları neylərdin, İlahi?!
“Hər küncdə min tülkü yatıb çardağımızda,
Ay çalağanlar, məni qorxuzmayın”

[M.Ə.Sabir].

Nəticə / Conclusion

Misal gətirilən nümunələr onu deməyə əsas verir ki, heyvanlara edilən bu müraciətlər təsadüfi deyil. Məişətdə valideyn və qohumları bildirən sözlər burada müəyyən mədəni səviyyə, şüur tərz, peşə sahibi olan insanları canlandırır. Satiralardakı heyvan və quş adları müəyyən sinfi münasibəti, ictimai mövqeni, həyata baxışı və bədii obrazların təbiətini xarakterizə edir. Sonda gəlinən nəticə bundan ibarətdir ki, dilimizdə sözlərin çoxmənalılıq kəsb etməsi, yəni sözün semantik genişlənməsi, ayrılması özlüyündə omonimləşmə və konversiya hadisəsini yaratmış olur. Dildə bir-biri ilə əlaqəsi olmayan yeni mənalı sözlər yaranır və bu proses daha çox isim və sifətlərdə müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin zəngin sözyaratma imkanları metaforikləşmə yolu ilə söz yaradıcılığı prosesində obrazlı leksikanın bədii dildə yaradılmasında mühüm önəm daşıyır. Bir neçə mənə qazanmış leksik vahidin semantikasını da, təbii ki, mətn daxilində dəqiqləşdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Axundov A. (1970). Dil və üslub məsələləri. Bakı, Gənclik. 103 s.
2. Axundov M., Sadayev Ə. (2011). Nəzəri mexanikadan mühazirələr. <https://www.kitabyurdu.org/muhazire/m-riyaziyyat/517-nezeri-mexanika-muhazireler.html>
3. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər). (1970). Bakı, Elm. 240 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild. (1980). Bakı, Elm. 576 s.
5. Bəylərova A. (2008). Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan. 212 s.
6. Cəfərov S. (1982). Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif. 140 s.
7. Dəmirçizadə Ə. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr. 20 s.
8. Əfəndiyeva T. (1980). Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, Elm. 249 s.
9. Əliyev K. (1989). Azərbaycan ədəbi dili üslubiyyatının əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 172 s.
10. Наси́ев Т. (1976). Сати́ра дили. “Молла Нəсрəддин”ин дили. Bakı, ADU-nun nəşri. 178 s.
11. Нəсəнов Н. (1987). Мүасир Azərbaycan dilinin лексикасы. Bakı, Maarif. 452 s.
12. Vəliyev K. (1981). Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı, ADU-nun nəşri. 99 s.
13. Будагов Р. (1967). Литературный язык и языковые стили. Москва, 376 с.
14. Виноградов В. (1963). Стилистика. Теория поэтической речи. Москва, Поэтика. 253 с.
15. Виноградов В. (1955). Итоги обсуждения вопросов стилистики. ВЯ, №1, 168 с.

Professor Qəzənfər Kazımovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti

Elşad Abışov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: elsad_abisov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872>

Ruhiyyə Cəfərova

Naxçıvan şəhəri, 12 saylı tam orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi.
Azərbaycan. E-mail: ibraqimovaruhiye@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1965-1562>

XÜLASƏ

Məqalədə dilçi-alim, filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi Qəzənfər Şirin oğlu Kazımovun elmi-pedaqoji fəaliyyəti və zəngin həyat yolu haqqında ətraflı məlumat verilir. Araşdırmalardan məlum olur ki, alimin müəllifi olduğu çoxşaxəli elmi-tədqiqat əsərləri Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Həmin əsərlərdən biri “Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)” adlı irihəcmli monoqrafiyadır. Müəllif əsərdə tutarlı faktlar və mötəbər mənbələr əsasında Azərbaycan dilinin XIII əsrə qədər keçdiyi inkişaf yolu haqqında ətraflı məlumat vermiş, dilimizin fonetik və qrammatik quruluşunda, həmçinin lüğət tərkibində baş verən tarixi dəyişiklikləri araşdırma obyektinə çevirmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

sintaksis, morfolojiya, mürəkkəb cümlə, kök, morfem

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 01.02.2022
qəbul edilib: 10.02.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor İsmayıl
Kazımov.

Scientific and pedagogical activity of professor Gazanfar Kazimov

Elshad Abishov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: elsad_abisov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872>

Ruhiyya Jafarova

Nakhchivan, teacher of Azerbaijani language and literature of secondary school No. 12. Azerbaijan. E-mail: ibraqimovaruhiye@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1965-1562>

ABSTRACT

The article discusses the scientific and pedagogical activities of Gazanfar Shirin oglu Kazimov, a linguist, Doctor of Sciences in Philology, professor and honored scientist detailed information is given about his rich way of life. It is understood from the researches that the multi-faceted scientific-research works of the scientist created in his glorious way of life played an important role in the development of Azerbaijan linguistics. One of these works is a large-sized monograph named of the “History of the Azerbaijani language (from the most ancient to the 8th century)”. Here the author gives detailed information about the development way of the Azerbaijani language up to the 8th century based on solid facts and reliable sources, makes the historical changes in the phonetic and grammatical structure of our language, as well as in the vocabulary, the object of research.

KEYWORDS

syntax,
morphology,
compound
sentence, root,
morpheme

ARTICLE HISTORY

Received: 01.02.2022
Accepted: 10.02.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti bir əsrlik fəaliyyəti dövründə cəmiyyətin ictimai-siyasi, elmi-mədəni həyatında mühüm rol oynamaqla intellektli cəmiyyət quruculuğu prosesinə öz töhfəsini vermiş, elmi bazaya əsaslanan milli-ideoloji inkişaf istiqamətlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli təsirə malik ziyalı nəslinin yetişməsinə müvəffəq olmuşdur. Bu mənada, Azərbaycan elminin qısa müddətdə əldə etdiyi uğurların böyük bir hissəsi məhz bu universitetin adı ilə bağlıdır.

Qocaman təhsil ocağı zaman-zaman Azərbaycan elminin ağırlığını çiyinlərində daşıyan görkəmli şəxsiyyətlər, elm adamları yetişdirmişdir. Onlardan biri də professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə məktəbinin layiqli davamçısı, yorulmaz tədqiqatçı, Əməkdar elm xadimi, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Asiya Kral Cəmiyyətinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovdur.²

Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov 3 mart 1937-ci ildə Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi doğulduğu kənddə bitirdikdən sonra (1955) V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU) Tarix-filologiya fakültəsinə daxil olmuş, oranı bitirdikdən sonra – iki il (1960-1962) ərzində Soltanlı kənd orta məktəbində müəllimlik fəaliyyətinə başlamış və 1962-ci ildə “Azərbaycan dilçiliyi” ixtisası üzrə Pedaqoji İnstitutun aspirantura şöbəsinə daxil olmuşdur. 1967-ci ildə “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dramaturgiya dili” mövzusunda namizədlik, 1988-ci ildə isə “Azərbaycan Sovet satirik nəsrinin dili. 1920-1940-cı illər (komizmin dil vasitə üslubları problemi)” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir [1, s.253].

Professor Qəzənfər Kazımov 1965-1971-ci illər ərzində Pedaqoji İnstitutda müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, 1972-ci ildə dosent, 1989-cu ildə professor elmi dərəcəsi almış, 1989-1997-ci illərdə isə Filologiya fakültəsinin dekanı olmuşdur. Alim 1998-ci ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda çalışır.

Görkəmli alim elmi yaradıcılığa 1967-ci ildən başlamışdır. Bu günə qədər ümumilikdə 40-dan çox kitab, monoqrafiya, ali və orta məktəblər üçün dərslik, dərs vəsaiti, proqram və metodik vəsaiti, həmçinin Azərbaycan mətbuatında və beynəlxalq elmi jurnallarda 400-dən artıq elmi-publisistik məqalə və tezisi nəşr olunmuşdur.

² https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99z%C9%99nf%C9%99r_Kaz%C4%B1mov

Onun elmi yaradıcılığı çoxşaxəli və zəngindir. Azərbaycan dilinin tarixi, müasir Azərbaycan dilinin quruluşu, bədii əsərlərin dili, üslubiyyat və üslub məsələləri, etimologiya, metodika, dilin tədrisi və bu kimi başqa aktual dilçilik problemləri prof. Q.Kazımov yaradıcılığının əsas istiqamətlərini təşkil edir.

Tədqiqatçı alimin elmi yaradıcılığının zirvəsində dayanan “Sənət düşüncələri” (1997), “Dilimiz, tariximiz” (1998), “Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)” (2000), “Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)” (2003), “Dil, tarix, poeziya” (2005), “Homerin poemaları və “Kitabi-Dədə Qorqud”” (2008), “Müasir Azərbaycan dili (morfologiya)” (2010), “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi” (2010) və s. əsərləri dilçi-alim kimi ona böyük şöhrət qazandırmışdır [2, s.355].

Prof. Q.Kazımovun gərgin axtarırlarının uğurlu elmi nəticələrindən sayılan “Azərbaycan dilinin tarixi” monoqrafiyası Azərbaycan dilinin XIII əsrə qədərki inkişaf tarixini özündə ehtiva edən fundamental tədqiqat əsəridir. Altı fəsildən ibarət olan bu əsərdə e.ə. III-I minilliklərdə protoazərbaycan dilinin inkişaf yolu, Azərbaycanda etnik tərkib və dil məsələləri, ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranması, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması ilə yanaşı, ulu dilin təşəkkülü və protodillərə ayrılması, protodillərin dialekt parçalanması əsasında dil ailələrinin yaranması, şumer-türk varisliyi və s. dilimizin tarixi ilə bağlı bu kimi aktual məsələlərə geniş yer verilmişdir. Müəllif araşdırmada türk dillərinin varisi olduqları şumer dilinin, sonrakı dövrlərdə isə Manna, Mada və alban (arra) dillərinin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini mənbələr əsasında, fakt və nümunələrlə diaxron istiqamətdə tədqiq etmişdir [4, s.99].

Şifahi ədəbi dilimizin ilk nümunəsi hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilinin sintaktik quruluşu da ilk dəfə bu əsərdə geniş formada tədqiq edilmişdir. Əsər bütövlükdə Azərbaycan xalqının etnik tarixi və dili ilə bağlı mübahisə doğuran ziddiyyətli məqamlara aydınlıq gətirən təkzibedilməz tədqiqat materialları ilə zəngin olduğu üçün onu dil tariximizin öyrənilməsi baxımından dəyərli mənbə hesab etmək olar.

Görkəmli alimin Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarına münasibət bildiren filologiya üzrə elmlər doktoru Zaman Əsgərli bu barədə yazır: “Təhlil prosesində Q.Kazımovun dil tarixçisi kimi tədqiqatçılıq istedadının konturları üzə çıxır. O, təhlillərini tarixçi kimi başlayır, dilçi kimi davam etdirir, vətəndaş kimi tamamlayır. Tədqiqat probleminə belə yanaşma üsulu dil faktlarını tarixi faktlarla əlaqələndirməyə, onların ayrılan və birləşən, kəşifən və çarpazlaşan məqamlarını

görmək üçün tədqiqatçıya yaxşı imkan verir və Q.Kazımov həmin imkandan gözəl faydalanır”.

Prof. Q.Kazımov dilçiliyin mürəkkəb və problemlı sahələrindən olan qrammatika, xüsusilə sintaksis məsələləri ilə daha çox məşğul olmuşdur. Uzun illər Pedaqoji Universitetin Filologiya fakültəsində Müasir Azərbaycan dilinin “Qrammatika” bölməsini tədris etməsi, praktik olaraq bu sahədə üzləşdiyi mübahisəli məsələlər və onların həlli istiqamətində apardığı araşdırmalar onun qrammatika sahəsində yetkin bir alim kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, alimin ilk dəfə 2000-ci ildə nəşr edilən “Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)” əsəri bu gün də dilçi-filoloqlar arasında alternativı olmayan dərslik kimi qəbul edilir. Dərslik həm ümumi, həm də Azərbaycan dilçiliyinin son nailiyyətləri əsasında qələmə alınmışdır. Ənənəvi sintaksis əsasında yazılmış dərslikdə görkəmli alimlərin tədqiqat işi və araşdırmaları ilə yanaşı, söz birləşməsi, cümlə və mətn problemlərinin öyrənilməsinə dair yeni baxışları əsas götürülmüş, mövzuların şərhinə nitqin aktualıq imkanlarının öyrənilməsi mövqeyindən diqqət yetirilmişdir. Ona görə də bu dərslik nitqin funksional cəhətlərinin xüsusi nəzərə alınması baxımından əvvəlkilərdən fərqlənir.

Professorun qrammatika ilə bağlı tədqiqat işləri bununla məhdudlaşmır. “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi” mövzusunda yazdığı tədqiqat əsəri ilə “Dədə Qorqud”dan başlayaraq XVIII əsrin sonuna qədərki klassik bədii əsərlərin dilində mübtəda, tamamlıq, təyin, zərflik və xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin keçdiyi inkişaf yolu öyrənilir.

“Dastani-Əhməd Hərami”, “Yusif və Züleyxa”, “Qisseyi-Yusif”, “Məhr və Vəfa” kimi dastan və məsnəvilərlə yanaşı, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Qurbani, Məsihi, Bağdadi, Vaqif və digər klassiklərin əsərlərindən toplanmış zəngin materiallar əsasında budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr (bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, ədatlar, şəkilçilər), budaq cümlənin tipləri (“baş cümlə+budaq cümlə, budaq cümlə+baş cümlə” quruluş tipləri) və onların yaranma yolları tədqiq olunur.

Prof. Q.Kazımovun uzun illərin təcrübəsinə söykənən bilik və bacarığının ümumiləşdirilməsindən ərsəyə gələn “Müasir Azərbaycan dili (morfologiya)” dərsliyi də qrammatikanın inkişafına bir töhfədir. Dərslik yeni və orijinal tezislərlə zəngindir.

Əsərdə şəkilçilərin adlandırılmasında (leksik, qrammatik, sözdüzəldici, sözdəyişdirici) müşahidə olunan termin uyğunsuzluğuna münasibət bildirən müəllif bununla bağlı yazır: "...sözdüzəldici termini mümkündür, lakin qarşılığını sözdəyişdirici adlandırdıqda sistem pozulur, çünki sözdüzəldicinin özü də söz artırılarkən onun şəklini dəyişir. Eyni zamanda leksik şəkilçi demək olar, lakin qarşılığına qrammatik şəkilçi dedikdə prinsip pozulur, çünki sözdüzəldici şəkilçilərin özləri də qrammatik şəkilçilərdir və ümumiləşmiş qrammatik mənaya malikdir. Odur ki, bunlardan birincisinə qrammatik-leksik, ikincisinə qrammatik-morfoloji şəkilçi demək daha düzgün olar".

Tədqiqatçı-alim qrammatika dərsliklərində sözdüzəldici şəkilçilər qrupuna aid edilən sifətdüzəldən (-lı⁴), (-sıız⁴), (-kı⁴) və s. şəkilçilərin söz yaradıcılığındakı rolunu nəzərdən keçirərək, leksik və qrammatik şəkilçilərə aid ənənəvi qanunauyğunluqlar əsasında həmin şəkilçilərin əslində qrammatik şəkilçilər olduğunu qeyd edir. Əsərdə diqqət cəlb edən maraqlı məqamlardan biri də ənənəvi dərslik və dərs vəsaitlərində sifət və zərfin fərqləndirilməsi ilə əlaqədar uzun illərdən bəri mövcud olan yanlış və absurd nəzəriyyənin aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Belə ki, alim bu günə qədər "*Yaxşı tələbə yaxşı oxuyar*" tipli cümlələrdə birinci yaxşının sifət (əşyaya aid olduğu üçün), ikincinin isə zərf (hərəkətə aid olduğu üçün) hesab edilməsinin heç bir elmi əsası olmadığını və sifətin harada və hansı sözün yanında işlənməsindən asılı olmayaraq sifət olaraq qaldığını, sadəcə hərəkət məzmunlu sözlərin yanında işlənərkən adverbiallıq qazandığını fakt və nümunələrlə sübuta yetirir. Dərslikdə bu tip elmi əhəmiyyətə malik mülahizələr üstünlük təşkil edir.

Prof. Q.Kazımovun bütün elmi yaradıcılığı 2008-2014-cü illər ərzində nəşr edilən on cildlik (təqribən 400 ç.v həcmində) "Seçilmiş əsərləri"ndə öz əksini tapmışdır.

Alimin elmi yaradıcılığına yüksək qiymət verən mərhum akademik Ağamusa Axundov onu dilçiliyimizdə öz dəsti-xətti, öz yolu olan bir elm adamı kimi dilçi klassiklərimiz, professorlar Bəkir Çobanzadə və Əbdüləzəl Dəmirçizadə ilə müqayisə etmişdir.

Professor Buludxan Xəlilov da Qəzənfər Kazımovun elmi yaradıcılığından söz açarkən, onu istənilən dilçilik məsələsinin təhlilində universal məntiqə sahib olan bir alim kimi təqdim etmişdir.

Dilçi-alim bu günə qədər on beş dissertasiya işinə (fəlsəfə doktoru) rəhbərlik etmiş, on üç doktorluq, iyirmi beş fəlsəfə doktoru dissertasiyasının rəsmi opponenti olmuşdur. Onun redaktorluğu altında dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı 80-dən artıq əsər çap olunmuşdur.

Prof. Q.Kazımovun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini elmi yaradıcılıqla yanaşı, pedaqoji fəaliyyəti də təşkil edir. Universitetdə çalışdığı dövrdə (1965-1997) öz bilik, bacarıq və intellekti ilə çoxsaylı tələbə – magistr və doktorantlarının dərin rəğbətini, hörmət və ehtiramını qazanan Qəzənfər müəllimin simasında doğma ana dilimizə və ədəbiyyatımıza yaranan tükənməz sevgi respublikamızda böyük filoloqlar nəslinin yetişməsinə, sanballı dilçi və ədəbiyyatşünas alimlərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Obrazlı şəkildə ifadə etsək, Azərbaycan dilçiliyinin bir sıra aktual problemləri məhz bu sevginin işığında özünün birmənalı həllini tapmışdır.

Filologiya elmləri doktoru Məhəbbət Mirzəliyeva alimin pedaqoji fəaliyyətini xarakterizə edərək yazırdı: “Mən Qəzənfər Kazımovun müəllimliyinə dərin rəğbət və ehtiram bəsləyən böyük bir nəsil tanıyıram. Bu gün onun müəllim ömrünün zərrələri – minlərlə tələbəsi respublikamızın ali və orta məktəblərində müəllim kimi çalışır və onu minnətdarlıqla yad edirlər. Əlbəttə, bu, təmənnəsiz, minnətsiz qazanılmış, çoxlarının həsəd apara biləcəyi ən böyük mükafatdır”.

Alim uzun illər ərzində çalışdığı universitetin ictimai-mədəni həyatında daim yaxından iştirak etmişdir. Xüsusilə Filologiya fakültəsinin dekanı olduğu dövrdə (1989-1997) gənclərdə milli-mənəvi dəyərlərin, bədii-estetik zövqün, filoloji düşüncənin formalaşmasına, biliklər sisteminin dərinləşməsinə xidmət edən bir sıra mühüm tədbirlərin, elmi konfransların, ayrı-ayrı şair və yazıçıların yaradıcılıq gecələrinin keçirilməsinin bilavasitə təşəbbüskarı və təşkilatçısı olmuşdur. M.Müşfiq adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında “Aşıq Qurbani” ədəbi-musiqili məclisi (01.11.1988), Pedaqoji Universitetdə Hüseyn Arifin 60 illiyinə həsr olunmuş tədbir (26.05.1989), Zəlimxan Yaqubla görüş (28.04.1990), görkəmli alim, tənqidçi Əhəd Hüseynovun anadan olmasının 70 illiyinə həsr edilən xatirə gecəsi (10.12.1990), Nizami Gəncəvinin 850 illiyinə həsr olunmuş iki günlük geniş elmi konfrans (12.03.1991), “Adımız-familiyamız” mövzusunda konfrans (29.03.1991), “Onomastika problemləri”nə həsr olunmuş IV elmi-nəzəri konfrans (26-27.03.1992), Tələbə Elmi Konfransı (30.03.1992) və s. belə tədbirlərdəndir [3, s.125]. Ümumilikdə, professor Qəzənfər Kazımov dekanlıq fəaliyyəti dövründə təqribən səksəndən artıq müxtəlif mövzulu toplantılar keçirmişdir.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti fəaliyyət göstərdiyi 100 il ərzində Azərbaycan elminin ağırlığını çiyinlərində daşıyan görkəmli şəxsiyyətlər və istedadlı elm adamları yetişdirmişdir. Məqalədə belə şəxsiyyətlərdən biri – filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun çoxillik elmi yaradıcılığından, Azərbaycan elmində qazandığı zəngin uğurlardan, qiymətli tədqiqatlarından, gənclərdə milli-mənəvi dəyərlərin, filoloji düşüncənin formalaşmasına, biliklər sisteminin dərinləşməsinə xidmət edən çoxsaylı tədbirlərin, elmi konfransların, toplantıların, neçə-neçə şair və yazıçıların yaradıcılıq gecələrinin keçirilməsinin bilavasitə təşəbbüskarı və təşkilatçısı olduğundan söhbət açılır.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, alimin keçdiyi mənalı ömür yolu, fəaliyyətinin elmi və pedaqoji istiqamətləri gələcək nəsillərə örnekdir. Bu örnəyin həm elmi, həm də pedaqoji müstəvidə araşdırılması Azərbaycan elminin inkişafına bir töhfədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Kazımov Q.Ş. (1997). Sənət düşüncələri. Bakı, 576 s.
2. Kazımov Q.Ş. (2000). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 496 s.
3. Kazımov Q.Ş. (2003). Azərbaycan dilinin tarixi. Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər. Bakı, 515 s.
4. Kazımov Q.Ş. (2014). Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, 417 s.
5. Kazımov Q.Ş. (2008). Seçilmiş əsərləri, X cildə.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99z%C9%99nf%C9%99r_Kaz%C4%B1mov

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalında dərc ediləcək məqalələr üçün texniki tələblər

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli, «Xülasə» (Abstract), «Giriş» (Introduction) və «Nəticə»dən (Conclusion) ibarət olmalıdır. «Xülasə»də məqalənin əhatə dairəsi təsvir edilməli, «Giriş»də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, «Nəticə»də isə elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

Məqalələrin strukturu və tərtib edilmə qaydaları

1) Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu şərtlər də daxil olmaqla aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- ✓ Məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (əgər varsa), işlədiyi qurumun adı, elektron poçt ünvanı və ölkə adı məqalənin titul səhifəsində yazılmalıdır.
- ✓ «Xülasə» Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmununda olmaqla, təxminən 70-120 söz həcmində verilərək, tədqiqat işinin əhatə dairəsini təsvir etməlidir.
- ✓ «Açar sözlər» Azərbaycan və ingilis dillərində verilərək 3-5 söz və ya söz birləşməsindən ibarət olmalıdır.

2) Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210x297mm) formatda, Times New Roman — 14 şriftində yığılmalı, intervalı – 1,15, həcmi 6-15 səhifə olmalıdır.

3) Məqalənin adı və yarımbaşlıqları yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən (həmçinin tənliklər və düsturlardan) əvvəl və sonra bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq aşağı sağ küncdə nömrələnməlidir.

4) Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sol küncdə, şəkillər üçün şəklın altında sol küncdə yerləşdirilərək, ardıcıl nömrələnməlidir.

5) Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə zəruri istinadlar olmalı, sonda verilən «İstifadə edilmiş ədəbiyyat»da istinad olunan ədəbiyyatlar mətnin içində [Kazımov Q. Bakı, 2007] və ya [1, s.52] kimi verilməli, sonda isə əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Elmi ədəbiyyata mətnə onlayn istinad olarsa 1 qoyaraq aşağıda internet linki göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam, dəqiq və orijinalın dilində olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. Mətnə istinad olunan bütün mənbələr, səhifə nömrələri ilə birlikdə «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısında aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

a) *Kitablara istinad*: Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil. 496 s.

b) *Jurnallara istinad*: Həsənova S. (2021). Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, № 4. Bakı, “N print studiya”, s.25-34.

c) *Toplularda məqaləyə istinad* (konfrans, simpozium və digər): “Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri”. (2010). Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, Şərq-Qərb, s.314-316.

ç) *Dissertasiyalar və avtoreferatlar*: Məmmədov H.B. (2013) Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin aktoru kimi. Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, Elm. 44 s.

d) *Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər*: Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР Б.И. 1988, № 4, s.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

e) *İnternet səhifələri*: İnternet səhifələrinə istinadlar tam göstərilməlidir. Məsələn: <http://www.tall.edu.az>

6) Məqalədə son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

7) Məqalə redaksiyaya 3 formada: ya elektron poçtla (tall@edu.gov.az), ya jurnalın saytı (<http://tall.edu.az>) üzərindən, ya da çap formasında müəllifinin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Orijinal nüsxədə müəllif(lər)in imzası vacibdir.

Məqalələrin qəbul edilməsi və dərci

Təqdim edilən məqalələr redaksiyada nəzərdən keçirildikdən sonra oxunuş üçün (müəllifin adı gizli saxlanılmaqla) mütəxəssislərə göndərilir. Məqalə jurnalın profilinə uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verərsə, çapa təqdim edilir. Müəllif istəsə, ona məqaləsinin qəbul edilməsi barədə sənəd verilə bilər. Məqalələr növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları «*Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*» jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eyni ilə digər nəşrlərdə (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisnadır) dərcinə yalnız redaksiyanın yazılı icazəsi, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərti ilə yol verilir. Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövri nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi müəlliflik etikasına ziddir. Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr qəbul edilmir. Dərc olunmuş məqaləyə görə müəllifə jurnalın bir nüsxəsinin verilməsi nəzərdə tutulur.

FOR AUTHORS

Requirements to the articles submitted for publication in «Teaching of Azerbaijani language and literature»

Content of articles

The articles should be devoted actual topics, meet the academic requirements of journal's style and content and consist of "Abstract", "Introduction" and "Conclusion". The "Abstract" should mention the main aspects of the article, the "Introduction" should contain a thesis that will assert the main argument. In the "Conclusion" the author should reinforce the importance of the main idea, emphasize his scientific contention and appreciate his topic in personally relevant ways, and it is notable to shine the scientific novelty and the benefits of the work and to offer suggestions and recommendations.

Rules of preparing of articles and scope

1) The articles submitted for the editorial must meet the following requirements, including the conditions set out for the periodical scientific publications presented by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan:

- ✓ Title of the article, author's name, surname, position, academic degree, name and address of the organization where he works, E-mail address should be written on the title page of the article.
- ✓ Abstract (in Azerbaijani and English) should be approximately 70-120 words, with the same content.
- ✓ Keywords (in Azerbaijani and English) should consist of 3-5 words or phrases.

2) The text should be typed in Microsoft Word, A4 (210x297mm), Times New Roman — 14, interval – 1, 15, size 6-15 sheets.

3) The title and subheadings of the article should be written in bold, with only the first letter capitalized. Before and after the headline and subheadings, tables and figures (also equations and formulas), a single line spacing should be added. Pages should be numbered in the lower right corner.

4) The table and pictures must be named, and the name should be placed in the left hand corner above the table, and pictures name should be placed in the left-hand corner under picture.

5) There should be references to scientific sources related to the topic of the article, as well as the sources noted at the end in "used works" should be mentioned in the text as [Kazimov G. Baku, 2021] or [1, p.52], and finally numbered in alphabetical

order. If there is an online reference in the text, you should put an internet link below and number it from one. The information on each reference in the Literature List must be in full, accurate and the native language. The bibliographic description of the source should be based on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). The name of the article, report or thesis should be cited when referring to scientific articles, materials or theses of symposium, conference or other prestigious scientific events. All sources referenced in the text should be cited in the “Used Works or References” list, along with the page numbers, as specified in the following examples:

a) *References to books*: Kazimov G. (2007). Modern Azerbaijani language. Syntax. Baku, Tahsil. 496 p.

b) *References to journals*: Hasanova S. (2021). Ashug Alasgar and our literary language. "Teaching of Azerbaijani language and literature", № 4. Baku, “N print studio”, p.25-34.

c) *Reference to the articles in scientific events*: «End of a transitional period in Azerbaijan economy: analysis and conclusions. Problems of National Development Model Formation" (2010). Materials of the scientific-practical conference of the Republic. Baku, East-West, p.314-316.

d) *Dissertation thesis and abstracts*: Mammadov H.B. (2013) The Republic of Azerbaijan as an actor in contemporary international political processes. Doctoral dissertation abstract, Baku, Science. 44 p.

e) *Copyright and Patents*: Aliev S.G., Jalalov K.Kh. A.S. 163514, USSR // B.I. 1988, No. 4, p.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

f) *Internet pages* (references to web pages should be indicated in full): For example: <http://www.tall.edu.az>

6) The article should give preference to scientific materials, monographs and other reliable sources for the last 5-10 years.

7) The article must be submitted to the editorial office in 3 forms: by e-mail (tall@edu.gov.az), or through the journal's website (<http://tall.edu.az>), or in printed form by the author of the article. The original signature of the author is important.

Acceptance and publication of articles

After review, the presented article will be sent to experts to be read out. If the article corresponds to the journal profile and meets the requirements, the printing is provided. If the author wishes, a document on his / her article acceptance may be issued. Articles are published on the principle of rotation.

Copyright

The articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights of these articles belong to the *"Teaching of Azerbaijani language and literature"*. The articles published in the journal are allowed to be published in other publications (except the variant of the article published in the form of a thesis) only with the written permission of the editorial board, and the source of quotation must be provided. It contravenes the authorship ethics to submit manuscripts previously sent or published in another periodical. Articles that do not meet the above requirements are not accepted. According to the published article, the author will get a copy of the journal. Dear Authors don't send please your conflicts of interests and published articles in anywhere.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

*Технические требования к статьям опубликованным в журнале
«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*

Содержание статей

Статьи должны быть посвящены актуальным темам и соответствовать академическим требованиям в соответствии с содержанием и стилем журнала. Статьи должны состоять из «*Аннотация*» (Abstract), «*Введение*» (Introduction) и «*Заключение*» (Conclusion). В «*Аннотации*» должно указываться основные аспекты статьи, в «*Введении*» должно обосновываться актуальность темы, а «*Заключения*» должно основываться на характере области статьи. Важность приложения, научный вывод, сделанный автором, научная новизна работы, экономические выгоды и т. д. должны быть четко указано и должны быть выдвинуты предложение и рекомендации.

Структура и правила составления статей

- 1) Статьи, представленные в редакцию, должны соответствовать следующим требованиям, в том числе условиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики, для периодических научных публикаций:
 - ✓ На титульном листе статьи должны быть указаны название статьи, имя и фамилия, должность, ученая степень, название и адрес организации, адрес электронной почты автора.
 - ✓ Ключевые слова (на азербайджанском и английском языке) должны состоять из 3 - 5 слов или фраз.
 - ✓ Резюме (на азербайджанском и английском языке) должна составлять примерно 70-120 слов с одинаковым содержанием.
- 2) Текст статьи должен написан в программе Microsoft Word, А4 (210x297 мм), Times New Roman — 14, интервал — 1, 15, объем 6-15 страниц.
- 3) Названия статьи должен писаться с жирным шрифтом с большой буквой. До и после заголовка и подзаголовков, таблиц и рисунков (также уравнений и формул) должен быть выпущен один междустрочный интервал. Страницы должны располагаться последовательно в правом нижнем углу.
- 4) Таблицы и рисунки должны иметь имя и это имя для таблиц должен перемещаться над таблицей в левом углу, а для рисунков под рисунки в левом углу и последовательно пронумероваться.

5) Необходимые ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи, должны быть приведены в тексте как ссылки на «использованную литературу» в тексте [Казымов Г. Баку, 2021 г.] или [1, с.52] и в конце должны быть упорядочены в алфавитном порядке. Если в тексте есть онлайн-ссылка на научную литературу, интернет-ссылка должна быть показана ниже, поставив 1. Информация по каждой ссылке в списке литературы должна быть полной, точной и на языке оригинала. Библиографическое описание справочного источника следует представить в зависимости от его типа (монография, учебник, научная статья и т.). При ссылке научных статей, симпозиумов, конференций, тезисов и других престижных К сведению авторов требования к рукописям научных мероприятий следует указывать название статьи, отчета или тезиса. Все источники, на которые есть ссылки в тексте, должны быть включены в список «Использованная литература» вместе с номерами страниц в следующих примерах:

а) *Ссылки на книги:* Казимов Г. (2007). Современный азербайджанский язык. Синтаксис. Баку, Тахсил. 496 с.

б) *Ссылка на журналы:* Гасанова С. (2021). Ашуг Алесгар и наш литературный язык. «Преподавание азербайджанского языка и литературы». № 4, Баку, «N print studio», с.25-34.

в) *Ссылки на статьи в сборнике (конференция, симпозиум и т. д.):* «Конец переходного периода в экономике Азербайджана: анализ и итоги. Проблемы формирования модели национального развития». (2010). Материалы республиканской научно-практической конференции. Баку, Восток-Запад, с.314-316.

г) *Диссертации и авторефераты:* Мамедов Х.Б. (2013) Азербайджанская Республика — современная международная политика как актер в процессе. Автобиография докторской диссертации, Баку, Наука, с.44.

д) *Авторские свидетельства и патенты:* Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР. БИИ 1988, № 4, с.50 Langsam M., Savoca A. С.L. Патент 4759776, США, 1988

е) *Ссылки на веб-страницы:* Ссылки на веб-страницы должны быть полностью показаны. Например: <http://www.tall.edu.az>

б) В статье предпочтение отдается научным статьям, монографиям и другим

надежным источникам написанном последние 5-10 лет.

7) Статью можно представить в редакцию в 3-х формах: либо по электронной почте (tall@edu.gov.az), либо через сайт журнала (<http://tall.edu.az>), либо в печатном формате автором статьи. В оригинале обязательна подпись автора(ов).

Прием и публикация статей

Представленные статьи после ознакомлений в редакции отправляют (после того, как имя автора останется конфиденциальным) экспертам для прочтения. Если статья соответствует профилю журнала и требованиям, тогда предоставляется в печать. По желанию автора может быть выдан документ о его принятии статьи. Статьи публикуются по принципу очереди.

Авторские права

Авторские права на статьи, публикуемые в журнале защищены и все права на публикации этих статей принадлежит журналу *«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*. Статьи, опубликованные в журнале, допускаются только с письменного разрешения редакции для других опубликованных публикаций (кроме статьи, опубликованной как тезис). А для использования цитатов можно только с одним условием показать источника. Рукописи, отправленные для печати в другое периодическое издание или в раннем времени напечатанные в другом журнале подача в редакцию, противоречит этику авторов. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются. Для опубликования статьей предназначен представить автору одну копию журнала.

QEYD

NOTES

ДЛЯ ЗАМЕТОК

*Jurnal "N print studiya" m tb sində hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuŗdur.*

office@nprint.az | Tel.: +994 (12) 563 96 24
nprint01@gmail.com | Mob.: +994 (55) 717 83 88

Qarnitura: Times New Roman, Cambria, Calibri

ŗerti çap vərəqi: 9,5

Formatı: 70x100 1/16

Tiraj: 100